

Uitblinken in gewoon doen

Nabijheid en verhevenheid in de presentatie van drie Nederlandse premiers in de jaren '60, '70 en '80

**Masterscriptie
Lennart Steenbergen**

Masterscriptie

Maart 2019

Radboud Universiteit Nijmegen
MA Geschiedenis van Politiek en Parlement

Scriptiebegeleider: dr. H.G.J. Kaal

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1 Theoretisch kader en methode	13
1.1 Dimensies van Daloz	13
1.2 Verhouding tot het concept van personalisering van de politiek.....	15
1.3 Naar een nieuw analytisch kader	18
2 De Jong: de vriendelijke onderzeebootcommandant	21
2.1 Het ‘wonder’ op Defensie.....	21
2.2 De roep om meer openheid tijdens zijn premierschap	24
2.3 Concrete nabijheid: de Molukse gijzelingsactie	27
2.4 De balans na vier jaar premierschap en de opvolgingskwestie	28
3 Van Agt: de Bourgondische jurist.....	31
3.1 Een markante en openhartige nieuwkomer in de politiek	31
3.2 De premier en de pers: de kat op het spek gebonden	33
3.3 Voorkeur voor televisie	36
3.4 Afdalen van de Olympus?	38
4 Lubbers: de hardwerkende ondernemer	41
4.1 Een onstuimig talent in de politiek	41
4.2 Geen onbesproken figuur als premier.....	44
4.3 Lubbers’ <i>finest hour</i> in de Houtrusthallen	46
4.4 In het ivoren Torentje?	47
Conclusie.....	51
Geraadpleegde bronnen.....	54

Inleiding

Politici zijn net mensen. Ze bekommeren zich om hun uiterlijk. Ze hebben hun eigen eetgewoonten. En ze hebben ieder hun favoriete vrijetijdsbesteding, hoe spaarzaam die vrije tijd ook moge zijn. Piet de Jong liep graag buiten in de tuin, Dries van Agt liep graag met de fiets aan de hand en Ruud Lubbers liep graag hard. Evengoed staan politieke leiders als het ware boven de mensen. Ze hopen door hun afkomst, eigenschappen of levenswijze een zeker aanzien te genieten. Al deze persoonlijke aspecten worden uitvergroot in de media. Dit verschijnsel wordt ook wel personalisering van de politiek genoemd.

Binnen verscheidene wetenschapsgebieden wordt dit als een recent fenomeen gezien. Communicatiewetenschapper Liesbet van Zoonen omschrijft personalisering als een proces waarbij verhoudingsgewijs meer aandacht wordt besteed aan personen in plaats van politieke kwesties in de berichtgeving over politiek.¹ Volgens filosoof en socioloog Dick Pels prevaleert de authentieke persoonlijkheid van politici tegenwoordig boven de aantrekkingskracht van hun ideeën en opvattingen.² Politiek draait om esthetische representatie in openbare media, inhoud wordt gezien als een randverschijnsel. Aan het duiden van een verschuiving van aandacht van inhoud naar vorm, waarbij een cruciale rol weggelegd lijkt te zijn voor de media, is vaak een normatief standpunt verbonden. Zo spreekt de socioloog Mark Elchardus van het ontstaan van een *dramademocratie*.³ Met deze negatief beladen term wil hij aangeven dat politieke conflicten bijna louter worden weergegeven als losstaande verhalen van individuele daders en slachtoffers, helden en boeven. De structurele aard van specifieke conflicten en de in te brengen oplossingen verdwijnen daarbij naar de achtergrond.

Tegenover dit beeld van personalisering als recent fenomeen staat de historische benadering, welke er van uit gaat dat het een verschijnsel van alle tijden is. Historicus Henk te Velde stelt dat personen de Nederlandse politiek altijd hebben beheerst. Naast de inhoudelijke kant is politiek altijd een kwestie van vormgeving geweest; vormgeving is nou eenmaal het werk van personen. Daarbij haalt hij een citaat van Thorbecke uit 1858 aan, waarin de liberaal

¹ Liesbet van Zoonen, *Entertaining the citizen. When popular culture and politics converge* (Lanham, MD 2005), 69-70.

² Dick Pels, 'Aesthetic representation and political style. Re-balancing identity and difference in media democracy', in: John Corner en idem eds., *Media and the restyling of politics. Consumerism, celebrity and cynicism* (Londen 2003) 41-63.

³ Mark Elchardus, *De dramademocratie* (3^e druk; Tiel 2004).

reeds beklagde dat ‘wij steeds door persoonlijke consideratien meer dan door politieke redenen worden bestuurd’.⁴ De klacht dat politiek alleen maar om personen draait is dus van alle tijden.

De historische dimensie is ook aanwezig bij politicoloog en filosoof Bernard Manin. Hij onderscheidt drie stelsels van representatieve regeringen in de moderne tijd, waarbij steeds een andere rol was weggelegd voor politieke persoonlijkheden.⁵ In het negentiende-eeuwse parlementarisme werden politici reeds verkozen op basis van een persoonlijke vertrouwensband tussen kiezer en afgevaardigde. Daarna volgde de fase van de partijdemocratie, waarin kiezers zich op ideologische basis aan een partij en haar (vaak sterke) leider verbonden. Dit bevorderde de democratische stabiliteit. Vervolgens werden in de zogenaamde *audience democracy* (toeschouwersdemocratie) de banden tussen partijen en hun achterban steeds losser. Voor de zwevende kiezer werd de persoonlijkheid van de politieke voormannen steeds belangrijker. Deze persoonlijke band doet sterk denken aan het parlementarisme, al merkt Manin wel op dat in een toeschouwersdemocratie het regeringshoofd (in plaats van de regionale afgevaardigde) de politieke representant bij uitstek is. Politieke leiders konden via de moderne massamedia rechtstreeks en buiten de partij om met de kiezer communiceren. Dit verschaftte ruimte op het politieke toneel voor excentrieke mediafiguren.

Ook Remieg Aerts gaat in op persoonlijkheid in de politiek. De historicus beaamt dat het persoonlijke element in de moderne Nederlandse politieke traditie altijd een grote rol heeft gespeeld, waarbij hij soortgelijke accentverschillen als Manin aanbrengt.⁶ In de partijdemocratie was de charismatische persoonlijkheid van de partijleider de bindende factor tussen politiek en achterban. Hij belichaamde tegelijkertijd het beginsel van zijn partij. Aerts merkt op dat met persoonlijkheid in deze periode niets intiems of individueels werd bedoeld, het begrip stond voor ‘morele kwaliteiten, *Bildung*, een zekere mate van onafhankelijkheid en het sociale gezag dat aan stand verbonden was’.⁷ Toen in de jaren zestig de partijen naar de achtergrond verdwenen, kwam de persoon van de politicus meer op de voorgrond te staan. Daarbij werd het persoonlijke leven van politici steeds meer in de publieke sfeer opgenomen, mede door de uitvergroting ervan in de media. Representatie gebeurde steeds meer op persoonlijke gronden. Burgers wilden zich kunnen identificeren met hun vertegenwoordigers en bestuurders.

⁴ Geciteerd in Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002), 7.

⁵ Bernard Manin, *The principles of representative government* (New York, NY 2002), 193-235.

⁶ Remieg Aerts, ‘Persoonlijkheid in de politiek. Een nabeschouwing’, in: idem, Janny de Jong en Henk te Velde eds., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 173-188.

⁷ Ibidem, 184.

Voor Nederland kan gesteld worden dat de transitie in de richting van een toeschouwersdemocratie halverwege de jaren zestig ingezet werd. De electorale neergang van de grootste verzuilde partij, de Katholieke Volkspartij (KVP), symboliseerde deze kentering.⁸ De roep om politieke persoonlijkheden binnen deze en andere partijen werd in een tijd van ontzuiling geleidelijk aan groter. Ter vergelijking: een soortgelijke ontwikkeling was in het Verenigde Koninkrijk al in de jaren vijftig waarneembaar. De Britse historicus Martin Francis beschrijft een elementaire spanning tussen *self-restraint* en *self-expression* bij drie achtereenvolgende Britse *Prime Ministers* tussen 1951 en 1963: Churchill, Eden en Macmillan.⁹ Aanvankelijk was zelfcontrole een belangrijk motief in de presentatie en zelfrepresentatie van Britse politieke leiders. Het tonen van emoties was ongehoord, hetgeen terugsloeg op een negentiende-eeuwse leiderschapstraditie van beheerste *gentlemen*. Sociale en politieke veranderingen in de jaren vijftig noopten deze premiers echter tot een meer flamboyante stijl, aldus Francis. Onder meer radio en televisie maakten de weg vrij voor politieke persoonlijkheden.

Zowel politieke actoren als verschillende media hebben bijgedragen aan de personalisering van de politiek. Wat de rol van de media betreft, komen twee begrippen stevast naar voren in het academisch debat: *mediatisering* en *medialogica*. Onder de eerste term wordt over het algemeen verstaan dat de media het belangrijkste informatiekanaal zijn geworden in de communicatie tussen politici en kiezers en tussen politici onderling.¹⁰ Politicologen en communicatiewetenschappers Jan Kleinnijenhuis e.a. spreken van *medialogica* wanneer ‘dat wat er gebeurt in de politiek, de economie en de maatschappij zo wordt vermeld, gepresenteerd en ingekaderd (“geframed”) dat het past binnen het format, de nieuwswaarden en de verteltechnieken van de journalistiek’.¹¹ Bij het formaat gaat het om vormvereisten, zoals een krantenartikel, een achtergrondportret in een tijdschrift of een talkshow. Bij nieuwswaarden gaat het om kenmerken die journalisten aan gebeurtenissen toeschrijven waardoor ze interessant worden voor lezers en kijkers. Kenmerkend zijn de focus op politieke leiders en een negatieve toon. Onder verteltechnieken wordt verstaan dat nieuws over een langere periode een herkenbare verhaallijn krijgt.

⁸ Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1967 zakte het aantal zetels van deze partij met acht tot 42, een baanbrekend verlies voor die tijd.

⁹ Martin Francis, ‘Tears, tantrums, and bared teeth. The emotional economy of three conservative prime ministers, 1951-1963’, *Journal of British Studies* 41:3 (2002) 354-387.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Jesper Strömbäck, ‘Four phases of mediatization. An analysis of the mediatization of politics’, *The International Journal of Press/Politics* 13:3 (2008) 228-246, aldaar 230.

¹¹ Jan Kleinnijenhuis e.a., ‘Gevaren van medialogica voor de democratie’, in: Remieg Aerts en Peter de Goede eds., *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 111-130, aldaar 112-113.

Een belangrijk kritiekpunt van mediahistoricus Huub Wijfjes op het gebruik van dergelijke concepten (door communicatie- en mediadeskundigen) houdt in dat de historische context in de regel ontbreekt.¹² De politieke wetenschappers Kees Brants en Philip van Praag hebben hiertoe een serieuze poging gedaan. Zij onderscheiden verscheidene ‘logica’, welke voorafgingen aan het ontstaan van een medialogica.¹³ In de zogeheten *partisan logic* stonden de meeste media nog geheel in dienst van een bepaalde politieke partij, vaak met dezelfde ideologische kleur. Van een dergelijk medialandschap was in Nederland sprake in tijden van verzuiling, tot het begin van de jaren zestig.¹⁴ Hierna volgde een *public interest logic*, waarbij media zich steeds onafhankelijker gingen opstellen ten opzichte van de politiek. Dit ging gepaard met een zeker verantwoordelijkheidsgevoel en engagement bij de publieke zaak.¹⁵ De fase van de *media logic* kent een commercieel karakter, waarbij de belangstelling, behoefte en beleving van het publiek leidend is.

Brants en Van Praag plaatsen het begrip medialogica in de tijd, maar maken tegelijkertijd belangrijke bezwaren bij het gebruik ervan: er bestaat geen empirisch bewijs waarmee de hypothese van een medialogica bevestigd wordt, alle media worden veelal over één kam geschoren, het concept gaat in de regel gepaard met een negatieve ondertoon en dus een normatieve lading en tenslotte gaat men vaak uit van een lineaire onvermijdelijkheid.¹⁶ Brants en Van Praag zien de opeenvolging van een *partisan*, *public interest* en *media logic* niet als een deterministische wetmatigheid in één richting, maar erkennen de mogelijkheid van schommelingen in tegenstelde richting.

Al met al is er baat bij voorzichtigheid bij het bestuderen van de personalisering van de politiek en de rol van de media hierin. Dit onderzoek betreft een kwantitatieve noch een normatieve analyse. In tegenstelling tot andere studies is de verhouding vorm : inhoud in politieke mediaberichtgeving hier niet zozeer het object van onderzoek.¹⁷ Daarentegen wordt

¹² Huub Wijfjes, ‘Mediatization of politics in history’, in: idem en Gerrit Voerman eds., *Mediatization of politics in history* (Leuven 2009) ix-xxii, aldaar x.

¹³ Kees Brants en Philip van Praag, ‘Beyond media logic’, *Journalism Studies* 18:4 (2017) 395-408, aldaar 398-399.

¹⁴ Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8^e druk; Haarlem 1990).

¹⁵ Zie voor Nederland, o.a. Huub Wijfjes, ‘Haagse kringen, Haagse vormen’, in: Jo Bardoel e.a. eds., *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 18-35; IJla van den Broek, ‘Engagement als deugd. Politieke journalistiek tijdens het kabinet-Den Uyl’, in: *Journalistieke cultuur in Nederland*, 68-82.

¹⁶ Brants en Van Praag, ‘Beyond media logic’, 399-402.

¹⁷ Zie voor kwantitatieve studies naar personalisering in de Nederlandse politiek, o.a. Joop van Holsteyn en Rudy Andeweg, ‘Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek’, in: Gerrit Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (Groningen 2008) 105-134; Jan Kleinnijenhuis, Dirk Oegema en Janet Takens, ‘Personalisering in de politiek’, in: Gerrit Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007* (Groningen 2009) 101-127; Rosa van Santen, *Popularization and personalization. A historical and cultural analysis of 50 years of Dutch political television journalism* (Amsterdam 2012).

personalisering beschouwd als een algemeen historisch verschijnsel dat zich door middel van verschillende praktijken kan openbaren. Dit vraagt om een kwalitatieve analyse.

In deze bijdrage staat in het bijzonder het spanningsveld centraal tussen enerzijds nabijheid en anderzijds verhevenheid in de politieke communicatie van politieke leiders via het platform van de media. Socioloog en politicoloog Jean-Pascal Daloz heeft een toonaangevend artikel geschreven over dit spanningsveld, in relatie tot de machtslegitimatie van politieke representanten.¹⁸ In een theoretische beschouwing laat hij zien dat politieke leiders voor het legitimeren van hun macht een zekere balans moeten zien te bewaren tussen *proximity* en *eminence*. Aan de ene kant dien je je te presenteren als iemand die zich onder het volk begeeft, aan de andere kant moet je een zeker aanzien genieten en dus ‘boven het volk’ staan.

Wat echter ontbreekt bij deze theorie van Daloz is een historische reflectie. Hoe zit het met vergelijkbaar onderzoek over dit onderwerp? De bevindingen van Pierre Rosanvallon over wat hij *politics of presence* noemt houden sterk verband met bovengenoemd spanningsveld.¹⁹ De politiek historicus beschrijft dat in de afgelopen twee eeuwen het representatiebegrip is opgevat in termen van twee ideaaltypen: de notabele (later de expert) en de kameraad. De logica van competentie en identificatie strekten daarbij continu om voorrang. Het partijstelsel (vergelijkbaar met de *party democracy* bij Manin) maakte het mogelijk beide ideaaltypen te combineren. Binnen partijen werd via een interne selectieprocedure een ‘competente’ leider naar voren geschoven, die tegelijkertijd een sociale identiteit deelde met zijn achterban op basis van gemeenschappelijke ideologische waarden. Door het ineensinken van dit partijstelsel herleefde de spanning. In plaats van vertegenwoordiging op basis van partijbinding diende de representant nu werkelijk aanwezig te zijn ten overstaande van de gerepresenteerde: ‘Being present replaced the process of making present.’²⁰ De media voorzagen grotendeels in deze *politics of presence*, door politici een gezicht te geven. Rosanvallon voorziet al met al in een zekere historische reflectie. Hij etaleert daarbij wel een vervalvertoog, door erop te wijzen dat het procedurele en programmatische aspect van de democratie steeds meer naar de achtergrond verdwijnt als gevolg van de continue behoefte aan contact van politici met het electoraat.²¹

Wat de Nederlandse situatie betreft zijn er verwante doch losstaande studies verricht over het spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid. De bijdragen van Te Velde en Aerts moeten hier genoemd worden. Te Velde schrijft dat het probleem van afstand en nabijheid in

¹⁸ Jean-Pascal Daloz, ‘How political representatives earn legitimacy. A symbolic approach’, *International Social Science Journal* 60 (2010) 285-296.

¹⁹ Pierre Rosanvallon, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton 2011), 187-202.

²⁰ Ibidem, 188.

²¹ Ibidem, 200.

de Nederlandse moderne geschiedenis voortdurend aan de orde is geweest, maar telkens met een andere beoordeling.²² In lijn met Rosanvallon noemt hij de erfenis van de (in Nederland verzuilde) partij. Begin jaren zestig verdwenen grote leiders en echte partijvoormannen als Drees (PvdA) en Romme (KVP) van het toneel. Zij koesterden nog een zekere zakelijkheid en afstand ten opzichte van het volk. Tegelijkertijd muntte Drees uit door zijn verschijning als ‘oer-Hollandse burger’: sober, wars van uiterlijk vertoon en gespeend van iedere hang naar Bourgondisch tijdverdrijf.²³ In de woelige jaren zestig werd de distantie van Drees’ generatie steeds meer als regentengedrag ervaren. Dit leidde overigens niet meteen tot grote veranderingen in de politiek, aldus Te Velde.²⁴ Piet de Jong bevond zich op een grensvlak in de richting van een politieke cultuur waarin de band tussen politicus en kiezer persoonlijker werd. In de jaren zeventig brak een tijd van grotere betrokkenheid en nabijheid aan. Dries van Agt deed dit op geheel eigen wijze, namelijk door te benadrukken dat politici ook maar gewone mensen waren. Waren Romme en Drees nog echte partijpolitici, daar presenteerde Van Agt zich, bijna onafhankelijk van zijn partij (in een periode dat de KVP net was opgegaan in het CDA), als mens met al zijn onzekerheden aan het publiek. Van Agt ontpopte zich volgens historicus Harm Kaal tot een heuse *celebrity* in de politiek.²⁵ Het nuchtere en zakelijke leiderschap van Ruud Lubbers is in zekere zin te beschouwen als een reactie op de stijl van de jaren zeventig, aldus Te Velde.²⁶

Aangenomen kan worden dat door de jaren heen Nederlandse politieke leiders zich op verschillende manieren verhielden tot een streven naar nabijheid van de politiek. Hoe houdt dit verband met hun (aspiraties tot) verhevenheid? In een bondig essay gaat Aerts in op het aanzien van de politiek.²⁷ Evenals Te Velde wijst hij op een cultuuromslag in de jaren zestig, toen de traditionele gezagssymboliek onder druk kwam te staan. De kentering werd duidelijk zichtbaar in de jaren zeventig, toen premiers als ‘Joop’ en ‘Dries’ door het leven gingen en bewindslieden zich vooral als ‘gewone mensen’ presenteerden. Door deze informelere stijl verminderde de waardigheid van de politiek. Wel plaatst Aerts enkele kanttekeningen bij deze veranderende perceptie van het aanzien van de politiek. Ten eerste bleef het openbaar bestuur als zodanig aanzien genieten. Degenen die politiek en bestuurlijk leidinggaven aan het omvangrijke

²² Henk te Velde, ‘Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie’, in: Dick Pels en idem eds., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 151-173.

²³ Frits Huis en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht 1985), 78.

²⁴ Te Velde, ‘Distantie en nabijheid’, 164.

²⁵ Harm Kaal, ‘Popular politicians. The interaction between politics and popular culture in the Netherlands, 1950s-1980s’, *Cultural and Social History* (2018) 1-22, aldaar 11.

²⁶ Te Velde, ‘Distantie en nabijheid’, 169.

²⁷ Remieg Aerts, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009).

politieke machtsapparaat genoten in principe, ongeacht hun persoon, een hoog prestige.²⁸ Het plausibel dat een ‘bestuurder’ als Lubbers hiervan wist te profiteren. Ten tweede merkt Aerts terecht op dat uit gewoonheid en herkenning nog geen moreel of professioneel gezag groeit. De gewoonheid van veel politici komt onbarmhartig aan het licht door het loutere feit van hun optreden in de media, waaruit blijkt dat zij tamelijk middelmatige figuren zijn met een geringe uitstraling en beperkte verbale vermogens, aldus Aerts.²⁹ Blijkbaar is het etaleren van nabijheid nooit afdoende geweest voor politieke leiders om hun macht te legitimeren. Daarbij dienen politici in te spelen op de behoefte van burgers om publieke persoonlijkheden op een voetstuk te plaatsen en hen te adoreren om hun prestaties, hun uiterlijk, hun optreden, hun rijkdom, hun levensstijl.³⁰

In deze studie wordt een historische reflectie gegeven bij het spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid aan de hand van drie premiers, die al even genoemd zijn: De Jong, Van Agt en Lubbers. Als politicus en in het bijzonder als premier was voor hen de vraag ‘hoe kom ik over?’ altijd aan de orde. Als politici in een toeschouwersdemocratie benadrukten zij de persoonlijke band met de kiezer en hadden zij het vermogen om de publieke beeldvorming te beïnvloeden door een handig gebruik van de media. De onderzoeksvraag die hieruit volgt luidt: hoe is het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid tot uiting gekomen in de presentatie van deze drie politieke leiders via het platform van de media tijdens hun ambtsperiode als minister-president? De volgende mediaplatforms zijn daarbij het object van studie: berichtgeving in kranten, interviews in (publieks)tijdschriften en televisieoptredens.

Het mes snijdt aan twee kanten bij het beantwoorden van deze vraag. Enerzijds biedt Daloz’ theorie, een typisch product van de politieke wetenschappen, de contouren voor een analytisch kader, waarmee een elementair spanningsveld in de geschiedenis van politieke representatie onderzoekbaar wordt. Een beroep op dergelijke theoretische inzichten geeft blijk van kruisbestuiving tussen de politieke wetenschappen en de historische discipline, iets waar bijvoorbeeld ook mediahistoricus Wijfjes toe oproept.³¹ Anderzijds leidt een empirische toetsing van de twee sleutelbegrippen bij drie verschillende premiers tot een historische reflectie bij de theorie van Daloz. Die reflectie is in de eerste plaats diachroon: aan de hand van de drie gekozen politici, die allen als ware hun eigen tijd vertegenwoordigden, kan een historische

²⁸ Ibidem, 79.

²⁹ Ibidem, 88.

³⁰ Ibidem, 99.

³¹ Huub Wijfjes, ‘Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis’, in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolfram eds., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38, aldaar 37.

ontwikkeling worden geschetst. Daarnaast is er het synchrone aspect: het is plausibel dat de Fransman zijn dimensies van nabijheid en verhevenheid heeft gemodelleerd naar Franse staatsmannen. Nederland heeft een evident andere leiderschapscultuur. De verwachting is dat deze specifieke Nederlandse situatie andere accenten aanbrengt bij de omgang van politici met het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid.

Uiteindelijk tracht deze bijdrage nieuwe inzichten te verschaffen in de werking van politieke representatie in de moderne tijd. In de vernieuwde democratie vormden de hier bestudeerde mediaplatforms een significant onderdeel van het repertoire waarmee politici communiceerden met het electoraat. Kwalitatief onderzoek naar personalisering van de politiek is van belang, omdat het leidt tot een beter begrip van machtslegitimatie. Steun voor machthebbers is in sterke mate afhankelijk geworden van de wijze waarop volgelingen leiders percipiëren en, op grond daarvan, waarden, zo betoogt ook politicoloog Sjaak Toonen.³²

Bij het onderzoek naar de presentatie van de premiers wordt er niet door de bril van de media gekeken, maar primair vanuit het oogpunt van de politieke leiders. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat politieke actoren en de media met betrekking tot politieke communicatie geen losstaande entiteiten vormen. Er is geen eenzijdige invloed vanuit de media op de politiek of omgekeerd; samen voeren zij een voortdurende strijd om de aard en de vorm van wat in de openbaarheid komt. Ze zijn als het ware ‘partners in crime’, aldus Wijffjes.³³ Derhalve is de positionering van de drie premiers ten opzichte van het medialandschap, de verschillende ‘logica’ waar zij mee te maken hadden alsook hun specifieke voorkeuren voor journalisten en/of platforms, tevens object van onderzoek. Daarnaast wordt er gekeken naar de – al dan niet bewuste – strategieën van deze politieke actoren gekeken. Hieronder valt het beroep op pr-adviseurs, alsook een politiek orgaan als de Rijksvoorlichtingsdienst. De RVD reguleert het verkeer tussen de minister-president, de ministerraad en het Koninklijk Huis enerzijds en de pers en het publiek anderzijds.³⁴

In het eerste hoofdstuk wordt een theoretisch kader geschetst, waaruit de onderzoeksmethode voortkomt. Allereerst worden de verschillende dimensies van zowel *proximity* als *eminence* die Daloz onderscheidt uiteengezet. Vervolgens worden ze ingebed binnen het bestaande conceptuele debat over personalisering van de politiek. De vraag die daarbij centraal staat is: welke dimensies worden in de bestaande literatuur onderscheiden

³² Sjaak Toonen, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam 1992), 25.

³³ Wijffjes, ‘Vorm of vent?’, 33.

³⁴ Marja Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (Den Haag 1997), 26.

aangaande het concept personalisering en hoe verhouden deze zich tot de verschillende dimensies van verhevenheid en nabijheid? Dit leidt tot een nieuwe categorisering bij bovenstaand spanningsveld. Deze categorisering geldt als analytisch kader, welke consistent wordt ingezet bij het bestuderen van de verschillende premiers en mediaplatforms. Anders gezegd: op welke specifieke uitingsvormen van nabijheid en verhevenheid wordt gelet in dit onderzoek?

In de hoofdstukken twee tot en met vier staan de drie premiers centraal. In elk van deze hoofdstukken keren dezelfde aspecten terug. Zo wordt de ontwikkeling in de aanloop naar het premierschap meegenomen in dit onderzoek. Is er een transformatie waarneembaar in de publieke presentatie? Of is deze eerdere beeldvorming juist beslissend voor hun imago als premier? Daarnaast komt de omgang van respectievelijk De Jong, Van Agt en Lubbers met de media aan bod. Verder staan de publieke optredens van de premiers centraal, waarin zij oog in oog kwamen te staan met (een deel van) het volk. De grote overeenkomst tussen de drie politici is dat zij allen premier waren met een katholieke achtergrond. Beide facetten, het ambt van premier en de katholieke signatuur, kunnen niet buiten beschouwing gelaten worden bij het bestuderen van het spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid. Zo is het aannemelijk dat een politicus in de hoedanigheid van minister-president een andere verhouding tot het electoraat koestert dan als lijsttrekker tijdens een verkiezingscampagne.

Tot slot enkele opmerkingen over de afbakening van dit onderzoek. De nadruk ligt op De Jong, Van Agt en Lubbers. Barend Biesheuvel en Joop den Uyl, twee namen die het rijtje van opeenvolgende premiers complementeren, worden niet genegeerd in dit onderzoek. Wel zullen zij primair in relatie tot de hoofdfiguren in dit onderzoek – ‘mooie Barend’ als tegenpool van De Jong en raspoliticus Den Uyl als tegenhanger van Van Agt – aangehaald worden. Daarnaast ligt de nadruk op de ambtsperiode als minister-president van de drie politici, en niet op de verkiezingscampagnes in de aanloop er naartoe. Van De Jong was tijdens de verkiezingstijd in de aanloop naar zijn premierschap nog helemaal niet duidelijk dat hij deze functie zou gaan bekleden. Daar het premierschap van De Jong (1967-1971) en de kabinetten Van Agt (1977-1982) van beduidend kortere duur waren dan de totale regeerperiode van Lubbers (1982-1994), zal omwille van de evenredigheid bij de laatste de focus hoofdzakelijk liggen op zijn eerste kabinet (1982-1986).

1 Theoretisch kader en methode

Dit hoofdstuk vormt de theoretische en methodologische basis voor dit onderzoek. Eerst worden de verschillende dimensies van *proximity* en *eminence* behandeld, welke onderdeel zijn van Daloz' theorie over symbolische machtslegitimatie. Deze dimensies zullen vervolgens worden ingebed binnen het conceptuele debat over personalisering van de politiek. Dit resulteert in een hernieuwde categorisering, welke geldt als analytisch kader voor het resterende onderzoek.

1.1 Dimensies van Daloz

Politicooloog en socioloog Jean-Pascal Daloz heeft zichzelf de theoretische vraag gesteld hoe politieke representanten hun macht kunnen legitimeren. Daarbij stuit hij op een elementair spanningsveld, welke betrekking heeft op de gewenste verhouding tussen politici en burgers. Enerzijds moeten politici zich onder het volk begeven, opdat burgers zich kunnen identificeren met de politicus. Onder *proximity* verstaat hij in het algemeen 'nearness in space as opposed to distance, remoteness and aloofness'.³⁵ Daloz definieert het begrip in eerste instantie vooral in relatie tot wat het níet is, namelijk afstand. *Proximity* bij Daloz is niet enkel fysieke aanwezigheid van politici, maar veeleer een symbolische nabijheid. Dit kent verschillende uitingsvormen.

Ten eerste kan *proximity* duiden op een cruciale gedeelde identiteit, waarbij politici jegens hun achterban een retoriek bezigen dat zij 'als één van hen' zijn. Deze vorm komt met name voor in samenlevingen met duidelijk afgezonderde religieuze of etnische groeperingen. Naast deze verticale banden noemt Daloz nabijheid op basis van horizontale scheidslijnen. Van een dergelijke *social proximity* is sprake wanneer een politieke leider tot dezelfde sociale klasse behoort als de gerepresenteerde. Als voorbeeld noemt hij leiders in de Sovjet-Unie die hun arbeidersachtergrond profileerden. Horizontale identificatie was in Nederland gebruikelijk tijdens de verzuiling. Zo kon Drees zich een afstandelijke politieke houding permitteren, omdat hij herkenbaar was als lid van de sociaaldemocratische gemeenschap.³⁶ Ten derde kan er sprake zijn van geografische nabijheid, wanneer een politicus zijn *roots* niet verloochent en een zekere toewijding toont aan zijn plaats van afkomst. In de vierde plaats spreekt Daloz van *patronizing*

³⁵ Daloz, 'How political representatives earn legitimacy', 286.

³⁶ Te Velde, 'Distantie en nabijheid', 165.

proximity. Deze vorm van nabijheid verwijst naar politici die minzaam diensten verlenen aan gemeenschappen of individuen, bijvoorbeeld in de vorm van giften. Ten vijfde kan er sprake zijn van *modest proximity*, een vorm van nabijheid die zich volgens Daloz voornamelijk manifesteert in uiterlijke kenmerken. Politici pretenderen hierbij bewust niet boven burgers te staan, bijvoorbeeld door middel van kledingkeuze. Tenslotte houdt concrete nabijheid in dat politici daadwerkelijk hun oor te luister leggen bij het volk. Fysieke aanwezigheid onder het electoraat bevordert de zichtbaarheid en toegankelijkheid van de politiek, waarbij Daloz wel aantekent dat deze *concrete proximity* primair in verkiezingstijd tot uiting wordt gebracht.

Als tegenhanger van nabijheid noemt Daloz niet simpelweg distantie. Een politicus dient immers ook een zeker aanzien te genieten ter legitimatie van zijn macht. Daloz onderscheidt vijf dimensies van *eminence*. Verhevenheid impliceert wellicht een zekere distantie, maar komt er niet enkel op neer dat politici afstand bewaren tot het electoraat.

In de eerste plaats betekent *social eminence* bij Daloz aanzien op basis van het sociale milieu waar iemand vandaan komt en de successen en netwerken die daarmee gepaard gaan. Ten tweede kan er sprake zijn van verhevenheid op basis van competentie, zoals iemands redenaarskunsten of technische kennis. De derde vorm van *eminence* betreft een zekere morele superioriteit. Er is sprake van wat Daloz *exemplarity* noemt, wanneer politici zich presenteren als de personificatie van alom gerespecteerde morele waarden. Ten vierde verwijst *substance* naar verhevenheid gebaseerd op een genereuze of zelfs filantropische attitude van politici. In de vijfde en laatste plaats komt eminentie naar voren via uiterlijke kenmerken. Onder deze dimensie vallen het prijken met prestigieuze goederen (bijvoorbeeld kleding, voertuigen en culinaire gewoonten), manieren van onderscheiden (zoals taalgebruik), entourage (omringd worden door bijvoorbeeld muzikanten of filmsterren), ceremonieel vertoon (onder andere etiquette en rituelen) en iemands fysieke verschijning (bijvoorbeeld haardracht).

Proximity	Eminence
P1 Verticale identificatie	E1 Sociaal milieu (<i>social eminence</i>)
P2 Horizontale identificatie (<i>social proximity</i>)	E2 Competentie
P3 Geografische nabijheid	E3 Voorbeeldig leven (<i>exemplarity</i>)
P4 Zorgzaamheid (<i>patronizing proximity</i>)	E4 Filantropisch (<i>substance</i>)
P5 Ingetogenheid (<i>modest proximity</i>)	E5 Uiterlijke kenmerken
P6 Aanwezigheid (<i>concrete proximity</i>)	

Figuur 1.1: De dimensies van Daloz, aangevuld met de door de Fransman gehanteerde terminologie (indien aanwezig).

Een overzicht van de tweeledige categorisering van Daloz is terug te vinden in figuur 1.1. De Fransman stelt terecht dat *proximity* en *eminence* op zichzelf ambigue begrippen zijn.³⁷ De verschillende dimensies getuigen van het feit dat zowel nabijheid als verhevenheid voor verschillende mensen verschillende dingen kunnen betekenen. Hier dient aan toegevoegd te worden dat de tweedeling niet absoluut is. Hoewel er in eerste instantie sprake lijkt te zijn van een dichotomie, bestaat er een zekere overlap. Zo kan een politieke representant met zijn geografische afkomst nabijheid etaleren, anderzijds kan afkomst (uit een bepaald sociaal milieu) aangegrepen worden om verhevenheid uit te stralen. Nog duidelijker is het voorbeeld van uiterlijke kenmerken. De symbolische werking hiervan kan tegengestelde kanten opgaan. De keuze van een (dienst)auto kan *modest proximity*, maar ook verhevenheid uitstralen. Deze ogenschijnlijke verstrengeling moet in acht worden genomen bij het toepassen van het schema van Daloz.

1.2 Verhouding tot het concept van personalisering van de politiek

Politieke wetenschappers Peter van Aelst e.a. maken een tweedeling met betrekking tot het concept personalisering.³⁸ Enerzijds noemen zij *individualisering* als verschijnsel waarbij individuele politici meer in het nieuws komen dan partijen en overheidsinstanties. Dit impliceert niet per se een substantieve afname van politieke kwesties in het nieuws, het wordt alleen vanuit het perspectief van de individuele politicus gebracht. Binnen deze individualisering maken de auteurs een onderscheid tussen *algemene* en *geconcentreerde* zichtbaarheid van individuele politici. In het eerste geval is er sprake van diffuse aandacht politici in het algemeen, zoals alle parlementariërs. In het tweede geval, meer van belang voor dit onderzoek, ligt de focus primair op partijleiders.

Bij *privatisering* anderzijds staat de politicus als ‘gewoon’ persoon centraal. Bij de benadering van de politicus als privépersoon in plaats van publiek persoon maken Van Aelst e.a. een onderscheid tussen *persoonlijke eigenschappen* en het *persoonlijk leven* van een politicus. Als voorbeelden van eigenschappen noemen zij zelf onder andere competentie (E2) en moraliteit (E3). De dimensies van Daloz in ogenschouw nemend, kunnen zorgzaamheid (P4) dan wel vrijgevigheid (E4) hier evengoed aan toegevoegd worden. Al deze eigenschappen zijn

³⁷ Daloz, ‘How political representatives earn legitimacy’, 286.

³⁸ Peter van Aelst, Tamir Sheaffer en James Stanyer, ‘The personalization of mediated political communication. A review of concepts, operationalizations and key findings’, *Journalism* 13:2 (2011) 203-220, aldaar 206-207.

in meer of mindere mate politiek van aard, waarbij de auteurs opmerken dat het onderscheid tussen politieke en persoonlijke eigenschappen moeilijk te maken is.³⁹

Ook de argumentatieleer besteedt aandacht aan eigenschappen die aan politici toegeschreven kunnen worden. *Ethos*, een begrip uit de filosofie van Aristoteles, is een eigenschap die zowel nabijheid als verhevenheid kan uitstralen. Neerlandicus Antoine Braet, gespecialiseerd in de klassieke retorica, voert aan dat ethos ofwel het gezag dat aan iemand wordt toegeschreven gebaseerd kan zijn op onder meer deskundigheid en eerlijkheid.⁴⁰ Deskundigheid is een teken van verhevenheid, vergelijkbaar met competentie bij Daloz (E2), terwijl eerlijkheid ook omvat dat je als politicus toegeeft dat je iets niet weet en dus eerder nabijheid suggereert.

Waar persoonlijke eigenschappen in meer of mindere mate politiek van aard zijn, beperkt het persoonlijke leven van politici zich hoofdzakelijk tot het privé domein. Bij het bestuderen van het persoonlijk leven maakt communicatiewetenschapper Ana Ines Langer vervolgens een onderverdeling in vijf aspecten: het familieleven, de persoonlijke verschijning, de levensstijl (hobby's, voorkeuren en overige vrijetijdsbesteding), de opvoeding en de religie van een politicus.⁴¹ Uiterlijke tekenen van zowel nabijheid als verhevenheid (P5 en E5), wat bijvoorbeeld tot uiting komt in iemands haardracht, hebben voornamelijk betrekking op het persoonlijke leven van politici; het refereert niet zozeer aan eigenschappen die iemand bezit.

Communicatiewetenschappers Rosa van Santen en Liesbet van Zoonen hebben getracht een duidelijk conceptueel onderscheid te maken tussen personalisering en popularisering. Waar zij personalisering definiëren als een verschoven mediafocus van politieke kwesties naar personen, verstaan zij onder popularisering dat politiek en politieke communicatie codes en conventies van populaire cultuur lenen.⁴² Deze bijdrage gaat eerder uit van een zekere verwevenheid tussen beide concepten. Via populaire cultuur tonen politici hun privépersoon in het openbaar. Zo maakt het bijwonen van een sportevenement duidelijk dat een politicus affiniteit heeft met deze sport en deze wellicht zelf beoefent in zijn (spaarzame) vrije tijd. Er bestaat dus overlap tussen aspecten van personalisering en popularisering. Popularisering is

³⁹ Ibidem, 208.

⁴⁰ Antoine Braet, *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007), 50-53.

⁴¹ Ana Ines Langer, 'A historical exploration of the personalisation of politics in print media. The British prime ministers 1945-1999', *Parliamentary Affairs* 60:3 (2007) 371-387, aldaar 381. Religie verwijst hier naar het individueel praktiseren van religie door een politicus als privépersoon, niet zozeer naar de belichaming van een religieuze groepering in publieke en representatieve zin.

⁴² Rosa van Santen en Liesbet van Zoonen, 'Stand van de wetenschap. Popularisering en personalisering in politieke communicatie', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37:2 (2009) 155-176, aldaar 156.

daarbij primair een middel – namelijk de codes en conventies van populaire cultuur – dat politici inzetten om hun privépersoon, wat tot het domein van personalisering behoort, te tonen.

Deze verstrengeling van personalisering en popularisering wordt ook benadrukt door historicus Kaal. Volgens hem verschaft populaire cultuur bij uitstek het raamwerk voor de personalisering van de politiek vanaf de jaren vijftig en zestig.⁴³ Een belangrijke manier om hier aan deel te nemen was via publiekstijdschriften en televisieshows. Kaal schrijft dat populaire cultuur een steeds belangrijker middel werd voor politieke representanten in een tijd van ontzuiling, toen ideologische en religieuze banden tussen politici en kiezers losser werden. Via popularisering werd de aandacht gevestigd op persoonlijkheden in de politiek, wat nieuwe vormen van identificatie mogelijk maakte. Teruggrijpend op het schema van Daloz, kan gesteld worden dat de eerste twee dimensies van *proximity* (P1 en P2) steeds meer plaats maakten voor persoonsgebonden identificatie via populaire cultuur.

Kaal noemt vier elementen waarmee politici zich profileren via populaire cultuur: zichtbaarheid, eenvoud, emotie en authenticiteit.⁴⁴ Het belang van ‘being present’ is reeds benadrukt door Rosanvallon en wordt ook genoemd als dimensie van *proximity* door Daloz (P6). Met name het laatste element van Kaal heeft nadere toelichting. Volgens Te Velde sluiten politiek en authenticiteit elkaar op het eerste gezicht uit.⁴⁵ Immers, authenticiteit wordt vaak gebruikt om een afkeer van schimmige politieke spelletjes uit te drukken. Welnu, de jaren zestig brachten de menselijke maat in de politiek. In plaats van de ‘ernst’ van de verzuilde politiek, ontstond er nu ruimte voor humor en zelfrelativering. De authenticiteit van de zaak, ofwel een oprechte, ernstige overtuiging, kwam zo steeds meer tegenover de authenticiteit van de persoon van de politicus te staan. Voor de beoordeling van authenticiteit wilden kiezers veel van het privéleven van de politicus weten en van de verhouding tussen zijn particuliere en politieke leven. Bij dat laatste mocht weinig discrepantie bestaan. Dit sluit aan bij de definitie van politiek wetenschapper Stephen Coleman: authentieke politici zijn ‘representatives of themselves’.⁴⁶ Politici werden hierdoor personen als alle andere en werden hier ook op afgerekend. Onder persoonlijke authenticiteit vielen sindsdien elementaire eigenschappen als onzekerheid, humor en (zelf)relativering, aldus Te Velde.⁴⁷ Dergelijke eigenschappen suggereren een verminderde kloof met het electoraat.

⁴³ Kaal, ‘Popular politicians’, 3.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Henk te Velde, ‘Authenticiteit en politiek’, *Krisis* 76:3 (1999) 35-45, aldaar 35.

⁴⁶ Stephen Coleman, ‘Representation and mediated politics. Representing representation in an age of irony’, in: Kees Brants en Karin Voltmer eds., *Political communication in postmodern democracy. Challenging the primacy of politics* (Basingstoke en New York 2011) 39-56, aldaar 50.

⁴⁷ Te Velde, ‘Authenticiteit en politiek’, 43-44.

1.3 Naar een nieuw analytisch kader

Inbedding van de dimensies van Daloz binnen het conceptuele debat over personalisering van de politiek heeft geleid tot een nieuwe categorisering, welke is weergegeven in figuur 1.2. Deze categorisering wordt in dit onderzoek als analytisch kader gebruikt. De presentatie van politici via interviews in kranten en tijdschriften alsook televisieoptredens kan zodoende consistent onderzocht worden. Zoals de figuur laat zien, zijn de dimensies van nabijheid en verhevenheid van Daloz ondergebracht in vier basiscategorieën: afkomst, persoonlijke eigenschappen, persoonlijk leven en fysieke afstand dan wel aanwezigheid. Wat de tweede en derde categorie betreft, wordt de tweedeling van Van Aelst e.a. aangehouden.

Twee opmerkingen bij deze hernieuwde categorisering zijn op zijn plaats. Ten eerste geldt voor elke categorie dat het onderscheid tussen nabijheid en verhevenheid niet altijd substantieel is. Zo is het bijvoorbeeld niet duidelijk vast te stellen of een genereuze daad een teken is van zorgzaamheid en dus nabijheid (P4) of een teken van filantropie en dus verhevenheid (E4). Een ander voorbeeld is gender gerelateerd. Een ‘mannelijke’ politicus kan geassocieerd worden met iets gedistingeerd. Mannelijkheid in deze zin is gerelateerd aan uiterlijkheden (bijvoorbeeld baardgroei) dan wel typische eigenschappen, zoals heldhaftigheid. Evengoed heeft de politicus als familieman een rol in het gezinsleven, in het schema ondergebracht bij de pijler van nabijheid. In sommige gevallen is een aspect onder beide pijlers terug te vinden. Ter illustratie: voetbal als vrijetijdsbesteding wordt eerder gezien als bezigheid waarmee je je als politicus onder de mensen begeeft, terwijl Churchill die sigaren rookte in bad in zijn vrije tijd eerder een voorbeeld is van verhevenheid.

Ten tweede zijn bij de dimensies van Daloz andere kenmerken toegevoegd, opdat een evenwichtig analytisch kader bij het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid tot stand komt. Deze aanvullende kenmerken zijn herleid uit de reeds aangestipte literatuur. Zo is Te Veldes notie van authenticiteit, in termen van relativiseringsvermogen en humor, opgenomen als eigenschap die nabijheid uitstraalt. Hetzelfde geldt voor ethos in de vorm van eerlijkheid. Verder is de beroepsachtergrond van de politici opgenomen in het raamwerk, een uitdrukking van verhevenheid die onder de categorie ‘afkomst’ wordt geschaard. Daarnaast is het mythische element van distantie tegenover Daloz’ notie van *concrete proximity* (P6) geplaatst. Daloz noemt zelf met betrekking tot de aanwezigheid van politici onder het volk, fysiek of via de media, geen tegenhanger in termen van *eminence*. Het tegengestelde van politici die hun oren te luister leggen bij het volk, namelijk afstandelijke politici, is niet per definitie een teken van eminentie. Onzichtbaarheid kan echter wel een zekere mystiek in de hand werken, wat

verhevenheid impliceert. Hierbij valt te denken aan vorsten in de vroegmoderne tijd, die moeilijk toegankelijk waren en daardoor iets mystieks hadden.⁴⁸

Daloz' notie van *modest proximity* (P5) is niet als 'persoonlijke eigenschap', maar bij de categorie 'persoonlijk leven' ondergebracht. Immers, Daloz merkt op dat deze ingetogenheid als vorm van nabijheid 'strictly symbolic' opgevat moet worden.⁴⁹ Deze symbolische, uiterlijke bescheidenheid, welke via de persoon achter de politicus tot uiting komt, is vervolgens verbonden aan de vijf criteria van privatisering zoals opgesteld door Langer. Een dergelijke concrete onderverdeling blijft bij Daloz zelf achterwege als het om *modest proximity* gaat, terwijl hij aan de andere kant van de streep voor uiterlijke kenmerken van verhevenheid wel zelf een duidelijke, onderzoekbare onderverdeling maakt. De hernieuwde categorisering geeft aan beide zijden zes kwalitatief onderzoekbare kenmerken van respectievelijk nabijheid en verhevenheid met betrekking tot de privépersoon van een politicus.

Daloz' nadruk op aspecten van verhevenheid valt te verklaren, daar hij zijn dimensies baseert op de Franse leiderschapscultuur. Het is plausibel dat ingetogenheid als uitdrukking van een eenvoudig leven meer wordt geprofileerd door Nederlandse politici. Net zo goed kent de politieke geschiedenis hier een bescheiden profiel wat betreft het ceremoniële en theatrale aspect.⁵⁰

⁴⁸ Henk de Smaele en Jo Tollebeek, 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: idem eds., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 9-31, aldaar 9-11.

⁴⁹ Daloz, 'How political representatives earn legitimacy', 288.

⁵⁰ Aerts, *Het aanzien van de politiek*, 106.

Analytisch kader

Nabijheid	Verhevenheid
<p><i>Afkomst</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Verticale identificatie P1 - Horizontale identificatie P2 - Geografische identificatie P3 <p><i>Eigenschappen</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Zorgzaamheid P4 - Humor en relativeringsvermogen - Eerlijkheid <p><i>Persoonlijk leven</i></p> <p>Ingetogenheid P5</p> <ul style="list-style-type: none"> - Persoonlijke verschijning - Vrijtijdsbesteding - Weinig prestigieuze goederen - Opvoeding - Familieleven - Religie <p><i>Concrete aanwezigheid</i> P6</p>	<p><i>Afkomst</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Sociaal milieu E1 - Eminent beroep <p><i>Eigenschappen</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - Competentie E2 - Voorbeeldig leven E3 - Filantropie E4 <p><i>Persoonlijk leven</i></p> <p>Uiterlijke kenmerken E5</p> <ul style="list-style-type: none"> - Persoonlijke verschijning - Vrijtijdsbesteding - Prestigieuze goederen - Manieren van onderscheiden - Entourage - Ceremonieel vertoon <p><i>Mystiek</i></p>

Figuur 1.2. Nieuwe categorisering bij spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid, waarin ook de dimensies van *proximity* (P1-6) en *eminence* (E1-5) zijn opgenomen.

2 De Jong: de vriendelijke onderzeebootcommandant

In dit hoofdstuk staat Piet de Jong centraal. Hij was premier van Nederland in een interessante tijd van politieke vernieuwing (1967-1971). Zijn regeerperiode markeerde de overgang van een *party* naar een *audience democracy*, waarbij er ruimte kwam voor politieke persoonlijkheden die via nieuwe media met het electoraat communiceerden. Bij De Jong hoorde nog een zekere terughoudendheid. Hij deed weinig grote interviews en verscheen weinig op tv, zeker niet als zijn eigen persoon onderwerp van gesprek was. De toenemende invloed van het nieuwe medium televisie beschouwde hij aanvankelijk als een kinderziekte, waar de kijker snel tegen opgewassen zou zijn.⁵¹ Desalniettemin is er in de loop der jaren gebouwd aan een imago rond De Jong, niet in de laatste plaats door de Rijksvoorlichtingsdienst en pr-adviseurs, dat beruiste op de persoon van De Jong zelf. De jaren in de aanloop naar zijn premierschap waren reeds bepalend voor deze beeldvorming, zoals in de volgende paragraaf duidelijk wordt.

2.1 Het ‘wonder’ op Defensie

Voor zijn premierschap was De Jong al enkele jaren werkzaam in de Haagse politiek. Hij werd staatsecretaris van Defensie in het kabinet-De Quay (1959-1963). Op dit ministerie kreeg De Jong de marine onder zijn hoede, hetgeen aansloot bij zijn voormalige militaire carrière als onderzeebootcommandant. In 1963 maakte hij promotie tot minister op hetzelfde departement, een functie die hij tot zijn premierschap zou blijven bekleden onder de kabinetten Marijnen, Cals en Zijlstra.

Defensie lag in de jaren zestig regelmatig onder vuur in de media. Geruchten over malversaties en corruptie op het departement deden de ronde. Verschillende kwesties, zoals de Helmenaffaire, besmeurden het blazoen van het ministerie. Het in diskrediet geraakte departement was koren op de molen van *De Telegraaf*. Als ‘crusading newspaper’ was het dagblad sinds de jaren vijftig bereid geweest een hetze te voeren tegen bewindslieden van dit ministerie.⁵² De biografen van De Jong, Jan-Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, schrijven dat hij zich desondanks goed staande hield.⁵³ De Jong was deskundig, to the point en gebruikte hier en daar een kwinkslag.

⁵¹ ‘In dit goede vaderland is men vaak ongeduldig’, *Haagse Post* (27 april 1968).

⁵² Mariëtte Wolf, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009), 377-382.

⁵³ Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong. Een biografie. Van buitengaats naar Binnenhof* (Amsterdam 2011), 73.

Tot een dergelijk positief oordeel kwam ook *De Telegraaf*. Met het aantreden van De Jong werd de kruistocht van de krant tegen Defensie gestaakt. Het dagblad stelde zich weliswaar onafhankelijk op, maar kon politieke leidsmannen goed gebruiken. *De Telegraaf* kende naast bejegenen een traditie van politici ophemelen. Ook welgezinde VVD'ers als Haya van Someren-Downer en Hans Wiegel konden in deze periode doorgaans op warme steun rekenen. De Jong belichaamde het profiel van een politicus zoals de krant dat graag neerzette: een behoudend en karaktervol man.

De Jong werd als staatssecretaris en latere minister door *De Telegraaf* gepresenteerd als de belichaming van de teruggekeerde rust op Defensie. Gesteld kan worden dat de karakterschets van de krant de latere beeldvorming rond Piet de Jong sterk heeft bepaald, zonder dat hij daar zelf wezenlijk aan heeft bijgedragen. In april 1964, De Jong was toen reeds minister, bracht *De Telegraaf* een uitgebreid portret over hem.⁵⁴ Superlatieven schoten tekort over 'het wonder dat zich momenteel op het ministerie van Defensie voltrekt'. 'Wie is die kleine man met zo grote woorden?', vroeg de krant zich af. Met name zijn afkomst als onderzeebootcommandant en de eigenschappen die hij daaraan heeft overgehouden worden in het stuk benadrukt. Aan de hand van zijn oorlogsbelevissen onder water wordt De Jong geprezen om zijn karakter, moed en natuurlijk gezag. Naar de terminologie van Daloz (zie figuur 1.1): de zeeofficier belichaamde een voorbeeldig leven. Verder wordt zijn humor aangestipt, waaronder ook zelfspot om zijn kleine postuur valt. Daarnaast wint nuchterheid het van de ijdelheid bij hem. Dit heeft onder meer tot gevolg dat zijn privéleven, volgens de krant het best bewaarde van alle defensiegeheimen, beschermd blijft van de openbaarheid. Toch doen de Telegraaf-redacteuren een verwoede poging iets van zijn privéleven op te tekenen:

Een klein Fiatje (voor mevrouw De Jong?), vrolijke zonneschermen, bloemen en een moestuintje stralen (uit de verte) de vriendelijkheid des huizes uit. Van wat er achter die steenharde muren afspeelt weet men slechts dat [zijn zoon] kleine Gijs de aluminium hulzen bewaart, waarin tegenwoordig de hoog-conjunctuur-sigaren worden verpakt. Gijs sluit de aluminium hulzen met een kurk af en spoedt zich ermee naar de badkamer. In de 'tobbe' speelt hij, dat zijn sigarenhuls een onderzeeboot is.

⁵⁴ 'De storm op het departement luwde, een frisse wind bleef', *De Telegraaf* (25 april 1964).

Brouwer en Van Merriënboer beamen dat De Jong zijn particuliere leven altijd strikt gescheiden zou houden van zijn werk, ondanks aandringen van de pers op meer openheid.⁵⁵ Niettemin komt in dit fragment het beeld van Hollandse gewoonheid naar voren, hetgeen identificatie met de politicus vergemakkelijkte. In een ander portret van *De Telegraaf* uit 1967, toen De Jong vrij onverwacht naar voren was geschoven als formateur, werden veelal dezelfde anekdotes over zijn commandantenbestaan als in het achtergrondportret van 1964 aangehaald.⁵⁶ Bij het stuk is een foto geplaatst, waarop De Jong met zijn karakteristieke bolhoed te zien is (zie afbeelding 2.1). Zijn persoonlijke verschijning suggereerde nog een zekere distantie. Over het privéleven van De Jong krijgt de lezer wederom niet veel te weten, buiten het feit dat hij in zijn vrije tijd graag aan wandelen en tuinieren doet, postzegels verzamelt en op zijn tijd graag een glas pils drinkt. Ook memoreert de krant de kritiek die De Jong op het portret van 1964 had gehad. Hij betreurde het namelijk dat zijn eenvoudige afkomst, namelijk als zoon van een spoorwegmachinist, destijds niet te berde was gebracht. Achter zijn eminente carrière schuilde eigenlijk een jongen van eenvoudige komaf, zo wilde De Jong doen laten geloven.

Volgens Brouwer en Van Merriënboer was het positieve imago dat De Jong had opgebouwd als minister van Defensie mede het resultaat van een goed verzorgd public relations-beleid.⁵⁷ De naam Ben Korsten kan hier niet ongenoemd blijven. Korsten, die sinds het begin van de jaren zestig voor de KVP werkzaam was en uitgroeide tot vertrouwensman van fractievoorzitter Schmelzer, was volgens sommigen een belangrijke bemiddelaar in het verbeteren van de relatie tussen het ministerie en *De Telegraaf*. Ook achteraf was De Jong zeer tevreden over het werk dat Korsten voor hem deed op Defensie.⁵⁸ Desondanks is het oordeel van historici dat de invloed van Korsten op katholieke politici niet overschat moet worden.⁵⁹

Het positieve oordeel van De Jong over het werk van Korsten is om meerdere redenen opmerkelijk te noemen. Ten eerste heerste er in die tijd een taboe op public relations in het

Afbeelding 2.1. Pagina van *De Telegraaf* van 24 maart 1967. Boven het portret van de aanstaande premier staan enkele persoonlijke gegevens van De Jong vermeld. Op de bijbehorende foto loopt De Jong met zijn bolhoed in de hand. Bron: *De Telegraaf*.

⁵⁵ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 54.

⁵⁶ 'Tussen Koets- en Catshuis', *De Telegraaf* (24 maart 1967).

⁵⁷ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 100.

⁵⁸ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 244.

⁵⁹ Zie o.a. Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 205; Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 241-247; Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 102.

algemeen. PR werd in deze naoorlogse jaren nog vaak negatief geassocieerd met propaganda.⁶⁰ De Jong ging niet mee in deze gedachtegang, hij drong later als premier zelfs aan op meer mediatraining bij zijn gehele regeringsploeg.⁶¹ Ten tweede vormde de persoon van Korsten zelf een bron van negatieve publiciteit. Hij kwam in opspraak, nadat hij zich in een interview met de *Haagse Post* in september 1967 had opgeworpen als ‘mannotjesmaker’ en ‘politieke Raspoetin’.⁶² Hij ging prat op de persoonlijke wijze waarmee hij omging met vooraanstaande KVP’ers als ‘Pietje’ (de Jong) en ‘Mamalou’ (Marga Klompé). Pas later werd bekend dat Korsten al die tijd verslaafd was geweest aan morfine. De carrière van de pr-adviseur was reeds tanende, toen De Jong goed en wel premier was. Korsten overleed in 1969.

De terughoudendheid aangaande zijn persoonlijke leven maakte De Jong nog een typische representant van de Nederlandse politiek in de jaren zestig, volgens Te Velde ‘een van de weinige momenten in de moderne politieke geschiedenis van Nederland waarop velen zich zorgen maakten dat de politiek niet te veel maar juist te weinig om personen draaide’.⁶³ De Jong leek zich er weinig van aan te trekken, ofschoon zijn privéleven wel degelijk een middel was geworden om nabijheid uit te stralen. Doorsijpelende details over zijn persoonlijke leven, zoals bovenstaande passage uit *De Telegraaf* over De Jongs gezinsleven, gaven blijk van een typische Hollandse gewooneheid. Tegelijkertijd verwierf hij met zijn beroepsachtergrond en zijn eigenschappen een verheven status, iets waar tijdens zijn premierschap op voortgebouwd werd.

2.2 De roep om meer openheid tijdens zijn premierschap

De presentatie van De Jong tijdens zijn premierschap kan grofweg opgedeeld worden in drie fases: die van een voortvarend begin, de dreiging van vergetelheid en een omslag naar meer openheid. De eerste beoordelingen over het kabinet waren overwegend positief, in het bijzonder rond zijn persoon. Derhalve kon voortgeborduurd worden op een imago dat in de voorgaande jaren geleidelijk was opgebouwd rond De Jong. Bij dat imago hoorde humor, alsook het zeemanschap en de onberispelijke kleding van de officier.⁶⁴

Het is niet verwonderlijk dat De Jong zich juist in deze voortvarende beginperiode tot een interview met Bibeb, de befaamde Vrij Nederland-journaliste, liet verleiden. Bibeb was bekend om haar persoonlijke interviews met politici en andere beroemdheden, waarin zij in de regel veel wist los te krijgen over hun privélevens. Bij voorkeur nam ze interviews af bij de

⁶⁰ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 260.

⁶¹ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 193.

⁶² ‘Mannotjesmaker Ben Korsten praat alleen met ministers’, *Haagse Post* (16 september 1967).

⁶³ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 192.

⁶⁴ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 188.

politici thuis. Hoewel De Jong gedurende het interview een excuus zoekt om onder het gesprek uit te komen – ‘Zet u maar net als bij de oude strip aan het eind: Hoe het Pijpje drop verder vergaat, vindt u in de volgende automaat’ – is er een omvangrijk verhaal tot stand gekomen.⁶⁵ De ontwijkende manoeuvre van De Jong zou beschouwd kunnen worden als een politiek cliché, namelijk de politicus die zegt liever niet over zichzelf te praten om dat vervolgens wel openlijk te doen. Aannemelijker is dat de terughoudende De Jong hier werkelijk wars van was.

Ofschoon hij zijn persoonlijke leven zoveel mogelijk buiten beschouwing wilde laten, worden drie van de vijf aspecten van Langer, zoals behandeld in het eerste hoofdstuk, benadrukt in dit stuk. Het eerste is zijn persoonlijke verschijning. Over zijn kleine postuur in een grote mannenwereld zegt hij: ‘Kijk, je kunt je dan handhaven door je kleren, je figuur, maar als je door de goeie God wat hersens hebt, laat je je *daar* op voorstaan’. Middels zijn intellect trachtte De Jong aanzien te verwerven. Een ander persoonlijk aspect betreft religie. Ter sprake komt dat hij drie keer per dag bidt, iets wat hij op zee ook al deed: ‘De zee appelleert aan religieuze gevoelens, ja. Je voelt je dicht bij het oergebeuren’. Aan het onderzeebestaan heeft De Jong ook zijn liefde voor patience overgehouden. Tegenover Bibeb verklaart De Jong dat hij nog zestig potjes af moest maken, nadat hij weer aan wal was gekomen. Wat de overige vrijetijdsbesteding betreft (het derde aspect van Langer), geeft De Jong aan wandelen te prefereren boven recepties, *cocktail parties*, dansen en films. Heel uitgebreid komt het persoonlijke leven van De Jong wederom niet naar voren in het vraaggesprek. Desalniettemin is het interview exemplarisch voor de menselijke maat die in de politiek werd gebracht, hetgeen belangrijke implicaties had voor de nabijheid van politici. Uit zijn persoonlijkheid sprak eenvoud. De Jong was groot geworden door (letterlijk) klein te blijven.

In de loop van 1969 keerde het tij rond de beeldvorming van De Jong en zijn kabinet. De regering werd in toenemende mate bekritiseerd om haar onzichtbaarheid. Het is juist in deze periode dat de kritiek ontstond dat het kabinet alleen maar op de winkel zou passen, een beeld dat De Jong nog decennialang zou blijven achtervolgen. Het werd De Jong persoonlijk aangerekend dat hij zijn eigen beleid te slecht verkocht. Zelfs *De Telegraaf*, die De Jong altijd had gesteund, begon een kritische houding aan te nemen. Befaamd is de waarschuwing van de krant aan het adres van de minister-president in een commentaar van september 1969: ‘Premier De Jong moet oppassen niet reeds tijdens zijn ambtstermijn te worden vergeten.’⁶⁶

De roep om meer openheid werd aangewakkerd door de veranderende verhoudingen tussen de politiek en de media in de jaren zestig. In plaats van een zwijgzame pers,

⁶⁵ Bibeb, ‘Minister-president P. de Jong’, *Vrij Nederland* (4 mei 1968).

⁶⁶ ‘Een vergeten premier’, *De Telegraaf* (6 september 1969).

plichtsgetrouw aan de partij met eenzelfde ideologische kleur, werd de journalistiek steeds kritischer en onafhankelijker ten opzichte van de politiek. Anders gezegd: de *partisan logic* maakte geleidelijk plaats voor een *public interest logic*. Bovendien dwong de toenemende invloed van het medium televisie de politiek tot een ander voorlichtingsbeleid. De tv bracht de politiek direct in de huiskamers van de verschillende (afbrokkelende) zuilen, wat vroeg om een ander optreden van politici.

Wagenaar noemt 1970 als omslagpunt in het voorlichtingsbeleid van de regering.⁶⁷ In dat jaar introduceerde De Jong de wekelijkse persconferentie, gevolgd door een vraaggesprek met de minister-president op radio en televisie. De premier gaf hiermee toe aan de wensen van de steeds mondiger wordende pers. Het was voor De Jong en zijn kabinet een kans het gevoerde beleid beter aan de man te brengen. De Jong kwam natuurlijk over op tv en sprak in gewone mensentaal, aldus zijn biografen.⁶⁸ Toch moet de impact van de wekelijkse persconferentie niet overschat worden. Mededelingen aan de journalisten beperkten zich aanvankelijk tot datgene wat besproken was in de ministerraad, actuele kwesties bleven onbesproken.

De invloed van de Rijksvoorlichtingsdienst, in het bijzonder Gijs van der Wiel, op de transitie naar meer openheid was evident. De Jong had Van Der Wiel eind 1968 zelf voorgedragen als nieuwe RVD-directeur. Hij zou deze functie blijven bekleden tot en met het eerste kabinet-Lubbers. Volgens Wagenaar waren De Jong en hij geestverwanten, die samen een nieuwe generatie journalisten op een veel opener wijze tegemoet traden.⁶⁹ Openhartig was De Jong bijvoorbeeld over het feit dat hij niet over verborgen financieel-economische kwaliteiten beschikte, waarmee hij een goede indruk maakte bij de pers. Deze ventilering van ondeskundigheid kan opgevat worden als eerlijkheid, een uitingsvorm van *ethos* die nabijheid impliceert. Van der Wiel bleef daarnaast hameren op de sterke punten van de Jong: het feit dat hij nooit een carrière in Den Haag had nagestreefd, zijn eenvoud en zijn nuchterheid.⁷⁰

Naast zijn presentatie als eenvoudige Nederlander vormde De Jongs humor en bijbehorende relativiseringsvermogen een belangrijke eigenschap bij het profileren van nabijheid. De Jong was premier in een tijd van culturele vernieuwing, wat protestbewegingen op de been bracht. Bij de bezetting van het Maagdenhuis in 1969 zag De Jong zich genoodzaakt streng in te grijpen. Maar toen studenten van de Kunstacademie een paar weken later de zaal met Rembrandts Nachtwacht in het Rijksmuseum bezetten, liet hij hen hun gang gaan.

⁶⁷ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 35.

⁶⁸ Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 195.

⁶⁹ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 236.

⁷⁰ *Ibidem*, 237.

‘Misschien steken ze nog wat op van die oude Rembrandt’, was de typische reactie van De Jong. Waarnemers beschouwden dit ‘spreekwoordelijk begrip’ als een belangrijk wapen van de premier, die zo een echte harde confrontatie tussen de generaties uit de weg kon gaan.⁷¹

2.3 Concrete nabijheid: de Molukse gijzelingsactie

De Jong verscheen bij voorkeur alleen op televisie als het om inhoudelijke kwesties ging. Maar of hij het nu wilde of niet, op hachelijke momenten werd de premier omgeven door camera’s. Aan de hand van zijn optreden rond de Molukse gijzelingsactie in 1970 kan meer gezegd worden over de concrete nabijheid van De Jong in het land, buiten de muren van het Binnenhof. In augustus van dat jaar bezetten 33 Molukse jongeren de residentie van de Indonesische ambassadeur in Wassenaar, als reactie op de Nederlandse weigering zich in te zetten voor de onafhankelijkheid van de Zuid-Molukse Republiek. In afwachting van de uitkomst van de gijzeling besloot de premier zelf naar Wassenaar af te reizen. Audiovisuele media brachten de aanwezigheid van de premier bij de gebeurtenis in de huiskamers van de Nederlandse bevolking, waarmee zij een belangrijke katalysator vormden van wat Rosanvallon *politics of presence* noemt.⁷²

Bij zijn crisisbezoek werd De Jong bijgestaan door Joseph Luns. De minister van Buitenlandse Zaken van 1956 tot 1971 was een markant figuur, die op zichzelf al een aparte studie waard is.⁷³ Hier is vooral de wisselwerking met De Jong relevant. Het contrast tussen de twee was groot in veel opzichten, wat meteen zichtbaar werd toen de premier en de minister aankwamen bij de residentie. Op beelden van *Achter het Nieuws* is te zien hoe de slungelige Luns half over het hekje valt, terwijl de kleine De Jong er behendig overheen springt.⁷⁴ Zeker in vergelijking met De Jong was Luns met zijn 1,96 meter boomlang. Daarnaast was hij makkelijk toegankelijk voor journalisten, daarbij altijd bereid te poseren voor de camera’s. Dit maakte hem tegelijkertijd een handige bespeler van de pers, waarmee hij volgens historici Jan Willem Brouwer en Ine Megens in feite de eerste Nederlandse politicus was die de televisie benutte om zijn imago te versterken.⁷⁵ Bij De Jong was dit geenszins het geval.

⁷¹ Wim van Drimmelen e.a. eds., *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987), 225-226.

⁷² Rosanvallon, *Democratic legitimacy*, 190-191.

⁷³ Zie o.a. Albert Kersten, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010); Jan Willem Brouwer en Ine Megens, *Joseph Luns. Ter herinnering 1911-2002* (Amsterdam 2012); ook communicatiewetenschapper Rosa van Santen gaat in op de persoonlijkheid van Luns in relatie tot televisie: Van Santen, *Popularization and personalization*, 101-125.

⁷⁴ *Achter het Nieuws*, VARA, 31 augustus 1970, 01:53 - 16:11.

⁷⁵ Brouwer en Megens, *Joseph Luns*, 57.

Het incident van de Molukse gijzelingsactie is te meer interessant, omdat het de toenmalige verhoudingen tussen politiek en pers kenschetst. In het programma *Hier en Nu* is te zien dat mondige journalisten De Jong en Luns omgeven in een geïmproviseerde persconferentie, die daar ook weer niet helemaal van gediend zijn.⁷⁶ ‘Kan iemand zorgen dat niet de gehele bevolking van Wassenaar hier staat’, spreekt Luns het journaal berispelend toe in de tuin van de residentie. Journalisten spraken De Jong nog aan met ‘Excellentie’. De minister-president moest bij het beantwoorden van de vragen uitkijken dat Luns hem niet zelf in de rede viel. Dat laatste getuigt van wedijver om wie de pers mocht bedienen, een spel waar De Jong volgens Wagenaar ook niet geheel wars van was.⁷⁷

Het hele voorval werd nog eens in herinnering gebracht door Seth Gaaikema tijdens een nieuwjaarsreceptie in 1971, die werd uitgezonden op televisie.⁷⁸ Luns zat in de zaal. In zijn conference verwijst Gaaikema naar het hekeincident (‘dat was een geweldig moment, toen kwamen Luns’ enorme pezen vrij, zijn Europezen’). Hij wordt zelfs toegezongen door Gaaikema en het publiek: ‘Als we straks zonder Luns moeten roeien, wordt het knoeien.’ De minister van Buitenlandse Zaken lacht bij dit alles wat ongemakkelijk mee. Maar het gebeuren heeft iets hartelijks. Ook de premier, die in tegenstelling tot Luns niet in de zaal zit, komt terloops ter sprake: ‘De Jong heeft dat abstracte, dat toch wel ietwat bekakte, houdt zich op de vlakke, en alles went.’

2.4 De balans na vier jaar premierschap en de opvolgingskwestie

Bovenstaande zinsnede van Gaaikema is een aardige typering van de premier die altijd enige afstand bewaard heeft tot het volk. Die distantie zat nog niet eens zozeer in de bolhoed van De Jong. De KVP’er was veeleer een representant van een *culture of restraint*, zoals dat ook in de jaren vijftig nog gebruikelijk was in het Verenigd Koninkrijk.⁷⁹ Concrete aanwezigheid onder het volk gebeurde sporadisch. En ook als De Jong dan eens gedwongen werd het Binnenhof te verlaten, zoals bij de gijzelingsactie in 1970, hield hij in het oog van de camera iets formalistisch.

Zijn kabinet stond volop in de belangstelling van de pers in de woelige jaren zestig, maar De Jongs publieke optredens getuigden niet van een overdreven zelfexpressie. In kranten, tijdschriften en televisieoptredens beperkte hij zich hoofdzakelijk tot inhoudelijke kwesties.

⁷⁶ *Hier en Nu*, NCRV, 31 augustus 1970, 01:53 - 05:53.

⁷⁷ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 238.

⁷⁸ *Hallo '71*, AVRO, 1 januari 1971, 09:03 - 15:23.

⁷⁹ Francis, ‘Tears, tantrums, and bared teeth’.

Maar De Jong kon zich niet geheel onttrekken aan de nieuwe eisen die de veranderende democratie stelde aan politieke persoonlijkheden. In zijn presentatie wist hij elementen van nabijheid en verhevenheid te combineren. Wat van zijn persoonlijke leven naar buiten kwam straalde eenvoud en dus nabijheid uit. In die zin is het niet gek dat De Jong werd getypeerd als 'een kleine Drees zonder snor'.⁸⁰ Hij was met zijn nuchterheid, humor en relativiseringsvermogen een mens als alle andere. Aan zijn persoonlijke eigenschappen ontleende hij anderzijds een zekere heldenstatus. Dit hield tevens sterk verband met zijn afkomst, namelijk zijn achtergrond als zeeofficier. Daarnaast veinsde zijn persoonlijke verschijning, bolhoed en maatpak inclusief, een zekere eminentie, hoewel dit ook de negatieve associatie van standonderscheid kon opwekken. Al met al is het de vraag of De Jong zelf bewust aan zijn imago bouwde. Het is moeilijk in te schatten in hoeverre de RVD en pr-adviseurs zijn beeldvorming hebben bepaald. In ieder geval kan vastgesteld worden dat De Jong zelf ontvankelijk was voor dergelijke invloeden. In dat opzicht markeerde de KVP'er een overgang naar meer externe bemoeienis met het voorlichtingsbeleid van de minister-president.

De geringe profileringsdrang van De Jong zorgde er mede voor dat hij eenvoudig opzij werd gezet door de partijtop van de KVP met het oog op een tweede ambtstermijn als premier. De Jong stond hier zelf niet onwelwillend tegenover. Ondanks de grote electorale troef die de KVP met de premier in handen had, werd Gerard Veringa, minister van Onderwijs in het kabinet-De Jong, naar voren geschoven als nieuwe lijsttrekker. Volgens Te Velde was deze wende een teken dat de partij zich nauwelijks raad wist met de opdracht zwevende kiezers aan te trekken.⁸¹ Veringa stond intern te boek als progressiever en vooral dynamischer dan De Jong. Het leverde niet de gewenste resultaten op, gezien het verlies van acht zetels voor de KVP bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971.

De identiteitscrisis in katholieke kringen maakte indirect de weg vrij voor de antirevolutionaire Barend Biesheuvel als minister-president. De ARP-voorman had onder het kabinet-De Jong de Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting voorgezeten, die concrete voorstellen deed ten behoeve van de openheid van de politiek. Van deze voorstellen werd onder andere de wekelijkse persconferentie door De Jong en consorten geïmplementeerd.⁸² Vervolgens belichaamde Biesheuvel, die in 1967 nog gestruikeld was over zijn eigen ambities in een poging om minister-president te worden, als nieuwe premier een andere, meer

⁸⁰ Deze typering stond in het regionale dagblad *Friese Koerier* in 1968. Geciteerd in Brouwer en Van Merriënboer, *Van buitengaats naar Binnenhof*, 189.

⁸¹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 197.

⁸² Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 256-269.

excentrieke politieke stijl. Deze week sterk af van de bescheiden opstelling van De Jong. De bijnaam ‘mooie Barend’ was een verwijzing naar zijn postuur, charisma en dieldelige pak, waarmee hij het imago van een *good looking*, krachtdadige politicus verwierf.⁸³ Het kabinet-Biesheuvel zou de overbrugging vormen naar een nieuw tijdperk in de politiek, de tijd van ‘Joop’ en ‘Dries’.

⁸³ Wilfred Scholten, *Mooie Barend. Biografie van B.W. Biesheuvel, 1920-2001* (Amsterdam 2012), 9-10.

3 Van Agt: de Bourgondische jurist

In 1982 zat Dries van Agt als aftredend premier samen met komiek André Van Duin op de bank bij Mies Bouwman. Van Agt verscheen graag in dit soort grote televisieshows. Het tekent de *celebrity* status van politici van zijn generatie. Waar politici als De Jong een zekere mate van terughoudendheid koesterden, brachten de jaren zeventig excentrieke persoonlijkheden op het politieke toneel. Zonder leiders als Dries Van Agt, Joop den Uyl en Hans Wiegel was de mediaverslaggeving en de bijbehorende dramatisering van de politiek in de jaren zeventig ondenkbaar. Als eerste CDA-leider en minister-president hield Van Agt er een geheel eigen politieke stijl op na. Op de vraag van Bouwman of Van Agt zichzelf als Hollander of als Bourgondiër beschouwde, antwoordde hij: ‘Beslist het laatste.’⁸⁴ Van Agt presenteerde zich als een atypische politicus en een atypische Nederlander. Hoe verhield zijn presentatie in de media zich tot spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid?

3.1 Een markante en openhartige nieuwkomer in de politiek

De politicus Van Agt wordt vaak in één adem genoemd met Den Uyl. Van Agt was vicepremier in het kabinet-Den Uyl, een omgekeerde rolverdeling kreeg gestalte in het tweede kabinet-Van Agt. Den Uyls publieke optreden, als PvdA-leider en later als premier, bracht de politiek dichter bij de mensen. Hij daalde als het ware af naar ‘de mensen aan de onderkant’, zoals hij het zelf in interviews omschreef.⁸⁵ Op straat werd hem ‘Jopie, Jopie’ toegeroepen. Tegelijkertijd benadrukte Den Uyl in zijn presentatie zijn ‘buitengewone’ gaven, namelijk als visionair die wist waar het heen moest met het land en die zichzelf in staat achtte een nieuwe maatschappij vorm te geven.⁸⁶

Zijn gedrevenheid vormde een antwoord op de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig, die vond dat de politiek ambitieuzer en meer betrokken moest zijn. Tegelijkertijd kwam hij wat weifelend over. De ambivalentie van enerzijds grote gerichtheid op de achterban en anderzijds enige afstand en vooral onhandigheid is Den Uyls handelsmerk geworden, aldus Te Velde.⁸⁷ Daarnaast wijst Van den Broek erop dat de bevlogenheid van Den Uyl primair

⁸⁴ MIES, AVRO, 25 december 1982, <https://www.youtube.com/watch?v=QjAPIn2FJ7o> (geraadpleegd 14 maart 2019). Het YouTube-fragment bestaat uit twee delen.

⁸⁵ Ilja van den Broek, *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002), 75.

⁸⁶ *Ibidem*, 116.

⁸⁷ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 213.

partijgericht was. Ook gedurende zijn kabinetsperiode wilde hij partijpoliticus blijven om ‘herkenbaar’ te blijven voor zijn achterban.⁸⁸ Den Uyls nabijheid leende zich dus bij uitstek voor horizontale identificatie, een specifieke dimensie van *proximity* bij Daloz, namelijk door het sociaaldemocratische volksdeel.

Anet Bleich, de biograaf van Den Uyl, alsook Te Velde beweren dat de politieke verschijning van Van Agt vooral moet worden beschouwd als een reactie op de stijl van Den Uyl.⁸⁹ Dat Van Agt zich in meerdere opzichten afzette tegen Den Uyl lijkt onmiskenbaar. Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, de biografen van Van Agt, vragen zich echter af of het beeld van een anti-Den Uyl de lading geheel dekt.⁹⁰ Behalve de vergelijking met de PvdA-leider is het van belang Van Agt als politicus op zichzelf te benaderen. Reeds bij zijn entree in de Haagse politiek, als minister van Justitie in het kabinet-Biesheuvel, bleek de als progressief katholiek te boek staande Van Agt een markante verschijning.

In 1971 gaf hij een openhartig interview voor het weekblad *Nieuwe Revu*.⁹¹ Op foto's is een onbevangen Van Agt te zien. Zo poseert hij als intellectueel met pijp in de mond. Zijn professorenachtergrond wordt meermaals benadrukt, een blijk van eminentie. Elders loopt hij met zijn vrouw Eugenie en kinderen door het bos (zie afbeelding 3.1). Dat laatste is opvallend, daar hij in zijn latere carrière zijn gezinsleven zoveel mogelijk buiten de openbaarheid zou houden.⁹² Maar in dit interview was de politicus nog duidelijk de gezinsman, een manier om nabijheid te etaleren.

Afbeelding 3.1. Links poseert de intellectueel Van Agt met pijp in de mond, rechts is de familieman Van Agt te zien. Bron: *Nieuwe Revu*.

⁸⁸ Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 85-94.

⁸⁹ Anet Bleich, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008), 368; Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 220-225.

⁹⁰ Johan van Merriënboer, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008), 14.

⁹¹ ‘De nieuwe ministers’, *Nieuwe Revu* (25 december 1971).

⁹² Van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie*, 16. Juist om deze reden, het gescheiden houden van zijn privéleven, is het volgens Van Agt als waarschijnlijkheid aan te nemen dat hij een interview met iemand als Bibeb altijd heeft afgehouden (interview Dries Van Agt, 14 december 2018).

Medebepalend voor de latere beeldvorming rond Van Agt was het uitgebreide interview dat hij in 1975 gaf voor de *Haagse Post*. In het stuk staat de vraag centraal wie de mens achter de toenmalige minister van Justitie en vicepremier is.⁹³ Verwijzingen naar zijn jeugdjaren en persoonlijke achtergrond in latere interviews en portretten komen rechtstreeks uit dit interview.⁹⁴ Heimwee naar het Brabant van zijn jeugd en het bijbehorende roomse leven komt ter sprake, evenals zijn opvoeding als zoon van een textielabrikant. De genoeglijke herinnering van Van Agt aan zijn jeugdjaren blijkt veelvuldig. Over het roomse bestaan in Geldrop zegt hij onder andere: ‘Het beneden-Moerdijkse geloven is niet het lopen onder een juk van verplichtingen, het is *het wandelen in de zon*.’ Van Agts persoonlijke profiel had een significante geografische component. Deze vervlechting van persoon en plaats in het profileren van nabijheid was een rode draad in de presentatie van Agt.

In 1977 volgde Van Agt Den Uyl op als minister-president. Het contrast tussen de twee was groot, toen het tv-programma *Hier en Nu* een reportage maakte over de wisseling van de wacht.⁹⁵ Terwijl Van Agt in een rode Mercedes naar Den Haag wordt gereden voor een luxe diner in het door kroonjuwelen gesierde Hotel Des Indes, ziet de kijker Den Uyl bezig aan zijn laatste werkuren als minister-president. Als laatste maaltijd krijgt de premier een eenvoudig broodje kaas geserveerd. Van Agts culinaire standaard gaf blijk van een stuk meer eminentie dan de eetgewoonten van zijn voorganger.

3.2 De premier en de pers: de kat op het spek gebonden

Na de mislukte formatie met de PvdA ging Van Agt in zee met Wiegel en de VVD. Het tweede kabinet-Den Uyl kwam er niet, tot grote teleurstelling van links Nederland. Het waren de hoogtijdagen van de zogeheten *public interest logic*, waarin journalisten zich zeer betrokken voelden bij de publieke zaak. Volgens Van den Broek hadden parlementair journalisten vaak hetzelfde doel als de linkse politici: de maatschappij hervormen.⁹⁶ Een kritische houding ofwel engagement werd als deugd gezien. In de praktijk kwam dit erop neer dat politici die het stempel ‘conservatief’ droegen, zo ook Van Agt, fors onder vuur werden genomen. Als minister-president onderhield hij een moeizame relatie met de schrijvende pers. Van Agt zegt hierover: ‘Ik was die rotzak die Den Uyl ten val had gebracht. Ze konden mij wel vreten en gaven hier

⁹³ ‘De mens Van Agt’, *Haagse Post* (29 maart 1975).

⁹⁴ Zie bijv. Jan Tromp en Paul Witteman, *Voor de duvel niet bang. Mr Dries van Agt van weezin tot wellust* (Haarlem 1981).

⁹⁵ *Hier en Nu*, NCRV, 22 december 1977, 01:53 - 20:15.

⁹⁶ Van den Broek, ‘Engagement als deugd’.

voortdurend blijk van. Ik ging met lood in de schoenen naar de pers toe. Ik was niet bang voor die lui, maar had er de pest aan.’⁹⁷

Zijn weerzin van de schrijvende journalisten maakte dat Van Agt tussen 1978 en 1980, het overgrote deel van zijn eerste kabinetsperiode, geen grote interviews gaf.⁹⁸ Uitzondering vormde een interview dat hij in de zomer van 1978 gaf voor *Extra*.⁹⁹ Dit rechtse familieblad stond onder hoofdredactie van Edo Brandt, voormalig parlementair redacteur van *De Telegraaf*. Het instemmen met een conservatiever weekblad dat in het verlengde lag van *De Telegraaf* is niet verwonderlijk. Deze krant nam stelling tegen de geëngageerde linkse journalistiek door zichzelf ‘neutraal’ te noemen. Voor linkse politici en journalisten stond dit gelijk aan een ‘rechtse’ koers.¹⁰⁰ De krant was Van Agt welgezind tijdens zijn premierschap. De CDA’er trok op zijn beurt dan ook op naar deze journalisten. Met *Telegraaf*-redacteur Kees Lunshof had Van Agt bijvoorbeeld altijd een goede band gehad.¹⁰¹

Bovendien hoefde Van Agt in dit vraaggesprek, ‘waarbij voor het woord politiek geen plaats was’, alleen over zijn grote hobby, wielrennen, te praten. *Extra* kwam hem opzoeken nabij de Alpe d’Huez, waar Van Agt verbleef voor het bijwonen van de Tour de France. Geheel in wielersjargon werd de premier gepresenteerd als ‘IJzeren Dries, ploegleider met moraal’ (zie afbeelding 3.2). In het stuk wordt de vergelijking gemaakt met Mao die ‘ter meerdere glorie van het lichamelijk welzijn’ de Yangtze overzwom. Met wielrennen probeerde Van Agt inderdaad kracht uit te stralen, een teken van verhevenheid op basis van persoonlijke verschijning. Van Agt liet nooit ongenoemd dat hij op een zwaar verzet reed. De meerwaarde van het fietsen zat echter vooral in het volkse element. Als ‘sportman onder de sportmensen’, zoals *Extra* hem omschrijft, was Van Agt een treffend voorbeeld van een politicus die popularisering inzette om nabijheid uit te stralen. ‘Lubbers hockeyde, maar ik had een veel betere sport te pakken voor dat doel,’ aldus Van Agt.¹⁰²

Naast afkeer van grote interviews ging Van Agt vaak met tegenzin naar de wekelijkse persconferentie. Daar wist hij de aanwezige journalisten te irriteren met zijn weinigzeggende antwoorden en relativering van de zaak (en dus ook hun werk). Bij de persconferenties werd de premier bijgestaan door Van der Wiel, hoofd van de RVD. In het boek over de Rijksvoorlichtingsdienst van

Afbeelding 3.2. De premier poseert op de fiets. Bron: *Extra*.

⁹⁷ Interview Van Agt.

⁹⁸ Van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie*, 309.

⁹⁹ Ed van Opzeeland, ‘IJzeren Dries, ploegleider met moraal’, *Extra*, 22 september 1978.

¹⁰⁰ Van den Broek, ‘Engagement als deugd’, 72.

¹⁰¹ Wolf, *Het geheim van De Telegraaf*, 460.

¹⁰² Interview Van Agt.

Wagenaar komt naar voren dat Van Agt tegen Van der Wiel opkeek. Van Agt noemt hem een ‘uitermate wijze goeroe’, die net als hijzelf goed kon relativieren.¹⁰³ Diezelfde Van der Wiel heeft Van Agt ervan moeten weerhouden dat hij de persconferentie in zijn geheel afschafte. Stok achter de deur was dat als de persconferentie werd afgeschaft, het televisiegesprek ook zou komen te vervallen. In tegenstelling tot het vragenvuur van de schrijvende pers beviel het televisiegesprek hem beter. Eén op één kwam Van Agt beter uit de verf.

Naast tv-optredens (waarover meer in de volgende paragraaf) had Van Agt een voorkeur voor bezoeken in het land. Naast een persoonlijke afkeer van het journaal lag hier ook een strategische keuze aan ten grondslag. In de jaren zeventig, de tijd van de geëngageerde journalistiek, werd volgens Van den Broek voor politici geleidelijk duidelijk dat ‘het ‘volk’ voornamelijk *De Telegraaf* las en de ‘linkse’ kranten een behoorlijk elitair karakter hadden.¹⁰⁴ De linkse pers was zeer betrokken bij de politiek, maar raakte steeds meer verwijderd van het publiek. Voor Van Agt gold eerder het tegenovergestelde. De linkse pers had de kat op het spek gebonden. Middels bezoeken in het land kon Van Agt zich expliciet afzetten van de Haagse kaasstolp. Vanuit de progressieve hoek kreeg de premier dan de kritiek dat hij de populist aan het uithangen was.¹⁰⁵ Dergelijke bezoeken deed hij ook buiten verkiezingstijd om. Als premier vierde hij carnaval in het zuiden en werd hij verkozen tot ereburger van Geldrop, een typische profilering van nabijheid op basis van geografische afkomst. In 1978 fietste hij de Elfstedentocht voor fietsers. De punaises op de weg, Van Agt reed acht keer lek binnen tweehonderd meter, maakten duidelijk dat de CDA’er niet bij iedereen even populair was. Hoewel het de eindtijd niet ten goede kwam, zag Van Agt vooral het voordeel in van de wegversperring: ‘Uiteindelijk was het alleen maar ten faveure van mijn populariteit, het merendeel van het publiek was woedend om die actie.’¹⁰⁶

Aanwezigheid in het land maakte de premier populair in brede kringen. Van 1978 tot 1981 werd de premier verkozen tot Man van het Jaar. Van Agt genoot zelf zichtbaar van deze populariteit. Hij waande zich een *celebrity*. De publieke optredens van een politicus als Van Agt getuigen van substantieel meer *concrete proximity* dan de vorige generatie politici, waar De Jong onder valt. Zijn televisieoptredens maakten hier tevens een belangrijk onderdeel van uit.

¹⁰³ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 344-345.

¹⁰⁴ Van den Broek, ‘Engagement als deugd’, 77.

¹⁰⁵ Van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie*, 308.

¹⁰⁶ Interview Van Agt.

3.3 Voorkeur voor televisie

Het cliché over de jaren zeventig luidt dat Den Uyl de politiek toegankelijker maakte door aandacht te besteden aan de ‘gewone’ mensen, terwijl Van Agt de kloof met de burger verkleinde door te laten zien dat hij zelf een gewoon mens was. En hoe kon de katholieke politicus het volk een beter inkijkje geven in wat hem persoonlijk bezighield dan via het medium van televisie? Zijn persoonlijke leven vormde zodoende de inzet bij het etaleren van nabijheid.

Van Agts vrijetijdsbesteding is reeds ter sprake gekomen. In de zomer van 1981, toen de premier weer eens in de Franse bergen te vinden was, werd hij al fietsend gevolgd door een cameraploeg van actualiteitenprogramma *TROS Akuta*.¹⁰⁷ Van Agt was in 1980 niet de beroerste om renner Jan Raas persoonlijk de prijs van Sportman van het Jaar te overhandigen, het evenement dat werd uitgezonden door de AVRO.¹⁰⁸ Het hoogtepunt voor Van Agt zelf vormde allicht het bijwonen van de Tour van datzelfde jaar, toen Joop Zoetemelk met de gele trui in Parijs arriveerde.¹⁰⁹

Diverse aspecten van de persoon Dries van Agt worden misschien nog wel het best uitgelicht in het programma *Remmers Ontmoet*.¹¹⁰ In dit interviewprogramma, dat werd uitgezonden tussen 1979 en 1984, volgde Henri Remmers voor de jonge omroep Veronica allerlei bekende Nederlanders op interessante locaties. Deze aflevering werd opgenomen aan het eind van Van Agts premierschap, tijdens het minderheidskabinet-Van Agt III. Behalve fietsen was religie een aspect van Van Agts persoonlijke leven waarmee hij nabijheid profileerde. Van Agt beweert nooit ostentatief katholiek geweest te zijn tijdens zijn premierschap.¹¹¹ Het beginshot van *Remmers Ontmoet* suggereert echter iets anders. Met zijn handen gesloten en de ogen dichtgeknepen is Van Agt aan het bidden, of in ieder geval aan het peinzen, terwijl Remmers toekijkt.

Van Agt zette zijn katholieke achtergrond op bewuste wijze in. Van Agt was geen typische Nederlander, zoals de calvinistische Den Uyl dat wel heette te zijn. De CDA'er zag zichzelf zo niet en zo zagen anderen hem ook niet.¹¹² Als katholieke zuiderling verloochende hij zijn Brabantse tongval niet, hij cultiveerde het eerder. Als Remmers Van Agt herhaaldelijk vraagt wie nou de persoon Van Agt is, karakteriseert de minister-president zichzelf als ‘een

¹⁰⁷ *Akuta*, TROS, 13 juli 1981, 03:04 - 11:03.

¹⁰⁸ *Sportman, Sportvrouw, Sportploeg van het Jaar*, AVRO, 10 januari 1980, 33:54 - 39:58.

¹⁰⁹ *Televizier Magazine*, AVRO, 21 juli 1980, 01:53 - 11:00.

¹¹⁰ *Remmers Ontmoet*, Veronica, 25 augustus 1982, 01:53 - 41:44.

¹¹¹ Interview Van Agt.

¹¹² Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 224.

amateur in de politiek, een dichter, een aarzelende zuiderling'. Van Agts religieuze signatuur was verbonden aan een algemene relativering en distantie van de politiek. Deze katholiek-relativerende wijze van politiek bedrijven vond niet alleen weerklank in roomse kringen beneden de grote rivieren. Het cultiveren van zijn antipolitieke imago sloeg aan bij grote groepen mensen die zich net als hijzelf hekelden aan het overmatige engagement van links. Er waren er ook genoeg die zich stoorden aan de 'kapelaan' Van Agt.¹¹³ Maar gesteld kan worden dat zijn (a)politieke stijl een breder bereik had dan alleen aanknopingspunten voor horizontale (katholieke) en geografische (Brabantse) identificatie.

Het persoonlijke profiel van Van Agt kende tegelijkertijd eminente elementen, zo blijkt ook uit deze *Remmers Ontmoet*. De persoonlijke verschijning van Van Agt komt ter sprake, wanneer hij met Remmers door het bos loopt. Het is een komisch beeld: beiden lopen ze uitgedost en wel een heel stuk met de fiets aan de hand, om de fietsen vervolgens weer in te laden in de daarvoor bestemde terreinwagen. Over het weg laten halen van de pukkels op zijn gezicht zegt Van Agt tijdens de wandeling quasi-onverschillig: 'Dat is eigenlijk toevallig zo gegaan. Ik was toch in het ziekenhuis voor de operatie aan mijn been.' Zijn nieuwe haardracht, een kaarsrechte scheiding ('dat doe ik gewoon met een kammetje van 1,25') zou hij vooral hebben aangenomen om zijn vrouw haar zin te geven. Het verbloemt zijn ijdelheid nauwelijks. Met zijn maatpakken en haardracht maakte Van Agt altijd een gesoigneerde indruk. Bovendien liet de premier zich graag associëren met luxe diners op statige locaties, zo ook in deze reportage. Terwijl hij het zichtbaar naar zijn heeft, evalueert Van Agt met een borrel in de hand het bezoek van Perez, secretaris-generaal van de NAVO, aan het Catshuis met Remmers. Hier valt vooral de combinatie van eminentie en Hollandse gewoonheid op. Bij een hoffelijk ontvangst hoort een statig diner. Maar het is Van Agts vrouw Eugenie, die zippend aan een tomatensapje ook in beeld komt, die het menu heeft samengesteld, verklaart de premier.

Van Agt verscheen als premier tevens in grote televisieshows. Door dergelijke optredens werden politici 'nog gewoner', aldus Aerts, waardoor mensen zich beter met hen konden identificeren.¹¹⁴ Op oudejaarsavond 1978 schoof de premier aan bij Willem Duys in *Voor de Vuist Weg*.¹¹⁵ Zijn bezoek aan Mies Bouwman, samen met André van Duin, is al even aangehaald. Het gezamenlijk optreden met beroemdheden buiten de politieke sfeer is volgens Kaal exemplarisch voor de *celebrity* status van Nederlandse politici in de jaren zeventig,

¹¹³ Tromp en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 75.

¹¹⁴ Aerts, *Het aanzien van de politiek*, 87.

¹¹⁵ *Voor de Vuist Weg*, AVRO, 31 december 1978, 16:40 - 27:24.

waarbij populariteit, transparantie en nabijheid tot het politieke kapitaal gingen behoren.¹¹⁶ Deze uitzending van *MIES* bewijst echter dat dergelijke duetten ook een tegengestelde werking kunnen hebben. Van Agt wordt continu op de hak genomen door de komiek Van Duin. Van Agt wil het boekje *Adieu Dries*, over zijn afscheid van de politiek, als cadeau aanbieden, waarnaar Van Duin pareert: 'Dat is toch een geruststelling. Het staat nu zwart op wit.' De politicus lacht mee als een boer met kiespijn. In het bijzijn van de komiek, die de lachers op zijn hand heeft, kwam de politicus ineens naar voren als de grijze politicus, een beeld waar Van Agt allesbehalve op zinspeelde.

3.4 Afdalen van de Olympus?

Geliefd of gehaat, Van Agt was een landelijke beroemdheid. Naast zijn fysieke nabijheid onder het Nederlandse volk middels bezoeken in het land, kon het electoraat zich op basis van zijn eigenschappen, persoonlijke leven en (geografische) afkomst met hem identificeren. Van Agt integreerde in zijn persoonlijke profiel aspecten van nabijheid en verhevenheid. Neem zijn onderscheidende taalgebruik. Zijn woordenschat was zo intrigerend, dat er in 1981 een boekje over werd geschreven. Het geperforeerde gat in de bovenhoek maakte het boekje geschikt om in het toilet op te hangen, wat dan ook veelvuldig gebeurde.¹¹⁷ Van Agt was een intellectueel, die toch goed aanvoelde wat 'de mensen in het land' bewoog. Als jurist had hij een eminente beroepsachtergrond, maar op sociaaleconomisch vlak werd Van Agt minder deskundig geacht. Maar Tromp en Witteman beschouwden Van Agts vermogen om publiek aan de dag te leggen dat hij faalde juist als een van zijn grootste wapens. Zijn eerlijkheid maakte hem 'een mens dus als het ware in plaats van een politicus'.¹¹⁸

Door zijn persoonlijke eigenaardigheden te benadrukken suggereerde hij dat hij zich niet echt druk maakte om de politiek, aldus Te Velde.¹¹⁹ Met zijn relativering van de zaak liet Van Agt zien dat hij geen raspoliticus maar een buitenstaander was. Ook zijn gezinsleven speelde hierbij een belangrijke rol. Aan de ene kant wekte Van Agt steeds de indruk dat hij zijn familie zoveel mogelijk buiten het politieke wereldje wilde laten. Echter, iedereen kreeg mee dat Van Agt regelmatig naar zijn 'vrouwetje' Eugenie belde. Van Agt destijds hierover: 'Wat

¹¹⁶ Kaal, 'Popular politicians', 11-12.

¹¹⁷ Dieudonné Berge, *Sapristi! Van Agt. Opmerkelijke, komische en bizarre uitspraken van een regeringsleider* (Amsterdam 1981). Van het boekje werden meer dan honderd duizend exemplaren verkocht.

¹¹⁸ Tromp en Witteman, *Voor de duivel niet bang*, 20-21.

¹¹⁹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 229.

betreft mopperen is het afzender Den Haag. De geadresseerde is Nijmegen.’¹²⁰ Het effect van dit beklag was dat hij zich nog meer neerzette als een buitenstaander, die eigenlijk niet in Den Haag maar bij zijn familie wilde zijn. De weinig zichtbare Eugenie vervulde een wezenlijk andere rol dan iemand als Liesbeth Den Uyl, een *first lady* met eigen politieke ambities en zeer actief op het gebied van vrouwenemancipatie.¹²¹

Als buitenstaander bewaarde hij niet alleen afstand tot de politiek, maar ook tot zijn eigen partij. ‘Van Agt was eigenlijk een politicus zonder partij,’ schrijft Te Velde.¹²² Het CDA zat nog in de oprichtingsfase en dateert officieel pas van 1980. Van Agt had altijd duidelijk blijk gegeven van zijn katholieke achtergrond, maar had niet al te veel banden met de KVP. Deze solistische positie gaf Van Agt de nodige speelruimte zijn persoonlijke profiel uit te dragen. Dit neemt niet weg dat binnen de partij-in-wording kritische geluiden te horen waren over zijn presentatie. Van Agt viel naar eigen zeggen ten prooi aan tegenstrijdige aansporingen binnen het CDA:

Er waren mensen die vonden dat ik magistratelijker op moest treden, gezagvoller. Dat betekende niet noodzakelijkerwijs elke dag het vest als derde kledingstuk, maar ik moest wel echt gezag uitstralen. Ik moest meer indruk maken op de bevolking en hier hoorde geen carnaval bij. *Grosso modo* waren de aanbevelingen vanuit de katholieke hoek heel anders dan vanuit de reformatorische hoek. Ik kreeg ongevraagde aanwijzingen, maar deze heb ik schouderophalend verworpen. Hier ben ik te veel losbol voor.¹²³

Van Agt was een solist die de indruk wekte zich weinig van dergelijke kritieken aan te trekken. Niet alleen vanuit de protestantse ‘bloedgroep’ (een term waarmee de verschillende kampen binnen het jonge CDA werden aangeduid), maar ook vanuit de public relations-hoek werd de premier aangesproken op zijn binnenlandse tripjes. In *Kiezersgunst... Reclamekunst?*, een documentaire van de AVRO in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1981, komt Van Agts pr-adviseur Jan Groenendijk aan het woord.¹²⁴ Over dergelijke bezoeken zegt Groenendijk: ‘Wat minder franje is een punt van discussie.’ Van Agt heeft zelf overigens altijd tegengesproken dat hij zich liet adviseren door wat hij zelf ‘mannetjesmakers’ noemt.¹²⁵

¹²⁰ Tromp en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 78.

¹²¹ Van den Broek, *Heimwee naar de politiek*, 76.

¹²² Henk te Velde, ‘Haast in de politiek. De stijl van Den Uyl en de opkomst van Van Agt’, in: Jan Ramakers, Gerrit Voerman en Rutger Zwart eds., *Illusies van Den Uyl. De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998) 8-24, aldaar 19.

¹²³ Interview Van Agt.

¹²⁴ *Kiezersgunst... Reclamekunst?*, AVRO, 30 april 1980, 09:58 - 15:54.

¹²⁵ Van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie*, 246; interview Van Agt.

Groenendijk nuanceert dit in het televisieportret. Van Agt zou volgens hem best goed luisteren naar zijn adviezen.

Gedurende zijn premierschap kwam er steeds meer rem op zijn publieke optredens te staan. Naast de aansporingen vanuit zijn partij had dit te maken met de functie die Van Agt bekleedde. Te Velde schrijft hierover: ‘Vond Den Uyl de waardigheid van het ambt minder belangrijk dan de toegankelijkheid ervan, voor Van Agt gold het tegenovergestelde.’¹²⁶ Hier valt wat voor te zeggen. Van Agt vond dat het ambt van minister-president gerespecteerd diende te worden. Hier lag een zeker hiërarchisch denken aan ten grondslag. Ook Tromp en Witteman bemerkten in 1981 dat de ‘omhoog gevallen jongen uit Brabant’ zich gaandeweg steeds bewuster werd van zijn premierschap.¹²⁷ Bij het aanzien van het premierschap hoorde ook een zekere distantie. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 1981, waarbij de premier opnieuw lijsttrekker werd voor het CDA, had Van Agt besloten dat de minister-president ‘zoveel mogelijk op de Olympus moet blijven, niet uit persoonlijke ijdelheid maar omdat gezag lonend is’.¹²⁸ De CDA-leider voelde zelf aan dat het ambt dat hij bekleedde iets intrinsiek verheven had.

Eind 1982 vertrok Van Agt vrij onverwacht uit de nationale politiek, nadat hij naar eigen zeggen in de herfstnevelen van zijn carrière was aanbeland. De Haagse jaren hadden hem uitgeput. Dit maakte de weg vrij voor Ruud Lubbers naar het Torentje. Tussen deze twee heeft het nooit echt geboterd. Beiden hadden een verschillende stijl van politiek bedrijven. Van Agt zei hierover: ‘Lubbers kent geen verlegenheid en de zelfrelativering komt bij hem niet door de zeef van zijn ambitie heen.’¹²⁹ Dit was vrij negatief uitgedrukt, maar het zegt wel iets over het verschil in politieke stijl tussen de twee katholieken. De relativerende Van Agt stond in contrast met de zelfverzekerde Lubbers, die het premierschap met beide handen aangreep. Het ambt paste hem, zo memoriseerde Lubbers achteraf.¹³⁰

¹²⁶ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 222.

¹²⁷ Tromp en Witteman, *Voor de duvel niet bang*, 104.

¹²⁸ Geciteerd in Van Merriënboer e.a., *Van Agt biografie*, 252.

¹²⁹ Ibidem, 460.

¹³⁰ Ruud Lubbers, *Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam 2018), 151.

4 Lubbers: de hardwerkende ondernemer

Om het onderscheid aan te geven tussen de gepolariseerde jaren zeventig en de consensusgerichte jaren tachtig onder Lubbers wordt vaak gebruik gemaakt van de tegenstelling tussen warme en koude politiek. In vergelijking met de toegankelijkheid van leiders als Den Uyl, Van Agt en Wiegel wordt de politieke stijl van Lubbers (en ook generatiegenoot Wim Kok) veel afstandelijker en zakelijker geacht. De langst regerende minister-president uit de parlementaire geschiedenis wordt daarbij veelal afgeschilderd als ‘saai’, niet in de laatste plaats door hemzelf.¹³¹ Maar Lubbers was allesbehalve kleurloos. Het palet dat zijn politieke persoonlijkheid vormgaf, besloeg niet alleen zachtere kleuren – de ‘menselijke trekjes’ die hij bezat – maar ook felle tinten ofwel verheven elementen.

4.1 Een onstuimig talent in de politiek

Lubbers was al enige jaren werkzaam in de Haagse politiek, voordat hij in 1982 premier werd. Op 33-jarige leeftijd werd hij benoemd als minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl. Het was voor Vrij Nederland-journaliste Bibeb aanleiding langs te gaan bij de politicus. Typisch voor Bibeb-interviews, maar minder gebruikelijk voor Lubbers, staat het persoonlijke aspect in dit stuk uit 1974 centraal.¹³² De journaliste zoekt hem onder andere op in zijn huis in het Rotterdamse Kralingen (‘Het heeft meer ruimte dan de armtierige voorgevel doet vermoeden, hè?’), waar Lubbers twee krentenbollen smeert.

Diverse facetten van zijn persoonlijke leven in dit interview vormen de inzet voor het profileren van nabijheid. Zo komt zijn opvoeding uitvoerig ter sprake. Voor zijn gymnasium werd hij naar een internaat in Nijmegen gestuurd. Bij de jezuïtische paters, die dogma’s als opofferingsgezindheid, hard werken en verantwoordelijkheid op hem loslieten, raakte Lubbers naar eigen zeggen ontwricht. Tegenover Bibeb verklaart hij: ‘Ik dacht vaak, als ik nu onder de tram zou komen, zou ik dat niet erg vinden.’ Het plotselinge overlijden van zijn vader op zijn drieëntwintigste dwarsboomde een wetenschappelijke carrière in de economie. Hij moest samen met zijn broers het familiebedrijf Hollandia overnemen. Een ander aspect van Langer met betrekking tot Lubbers’ persoonlijke leven dat in dit interview uitgelicht wordt (naast opvoeding) is zijn vrijetijdsbesteding. Lubbers zegt vooral te ontspannen van ‘zware

¹³¹ Robbert Ammerlaan ed., *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn 1994), 9.

¹³² Bibeb, ‘Ik ben kwetsbaarder voor geweeeklaag dan voor ijzersterke redeneringen van de machtigen’, *Vrij Nederland* (10 augustus 1974).

lichamelijke afmatting'. Lubbers was een fervent hockeyer en hardloper, bij voorkeur in de winter.

Lubbers pretendeert in het gesprek met Bibeb het liefst helemaal geen interviews te geven. 'De publiekscant is een duidelijk risico,' aldus de minister. Dit is duidelijk een *trope*. Zeker als premier beschikte Lubbers over een uitstekend werkend media-instinct en verscheen hij meer dan regelmatig voor de televisie en in kranten en tijdschriften. Het is aannemelijk dat Lubbers' gevoel voor publiciteit deels is ontstaan, toen hij werkzaam was voor de KRO. Als lid van de Programma Adviesraad van deze omroep raakte hij bekend met de werkwijze van journalisten en met het verschijnen voor radio en televisie. Al tijdens zijn ministerschap onder Den Uyl, zo bemerkt mediadeskundige Arnold Blits, leek KRO's *Brandpunt* bijna geen andere politici dan Lubbers meer te kennen.¹³³

Van Agt hield tegen dat het politieke talent Lubbers opnieuw minister werd in het kabinet dat de Brabander smeedde met de VVD van Wiegel. Dit was tot grote ontsteltenis van Lubbers, die het vervolg van zijn ministerschap al ruim had aangekondigd in de media.¹³⁴ De politicus was enkele jaren veroordeeld tot de bankjes van de Tweede Kamer. Daar werd hij in 1978 fractievoorzitter voor het CDA, na het gedwongen vertrek van Aantjes. Als nieuwe fractieleider moest Lubbers de fragiele partij, waar de zogenaamde loyalisten voor de nodige roering zorgden, bij elkaar zien te houden. Badinerend noemde Van Agt zijn fractievoorzitter om deze reden 'onze koene keeper'.

Als fractieleider van het CDA verscheen Lubbers in het programma *Remmers Ontmoet* (net als Van Agt, drie jaar later).¹³⁵ Weer wordt de menselijke kant van de politicus belicht, geheel naar de interviewstijl van Henri Remmers. Remmers ontmoet Lubbers onder andere in de fabriekshal van het familiebedrijf. Lubbers wordt niet alleen als zakenman, maar ook als familieman geportretteerd. Ruuds vrouw Ria heeft een prominente rol in deze aflevering. In tegenstelling tot de zwijgzamere Eugenie van Agt toont Ria zich uitgesproken. Als huisvrouw is ze tevens de kapper van het gezin. Volgens Ria is dit vooral ontstaan uit 'labbekakkerigheid': ze zijn te beroerd om naar een professionele kapper te gaan. Diezelfde vrouw heeft man Ruud ook laten kennis maken met de hockeysport. Even later in de aflevering beoefent vader Lubbers deze sport met zijn twee zoons. Zijn gezinsleven, een van de aspecten van Langer, speelde al met al een belangrijke rol in het profileren van nabijheid.

¹³³ Geciteerd in Niels Rood ed., *Het succes van Lubbers. Hoe word ik minister-president?* (Amsterdam 1989), 70.

¹³⁴ Ibidem, 71.

¹³⁵ *Remmers Ontmoet*, Veronica, 4 april 1979, 01:53 - 38:25.

Lubbers was reeds als minister populair onder de vrouwen. Wanneer Ria wordt gevraagd door Remmers hoe het is om met een *playboy* getrouwd te zijn, antwoordt ze dat ze hem vooral in een andere hoedanigheid kent: ‘Als ie thuiskomt [na een dag werken] met een afgezakte stropdas en helemaal versleten, is hij niet zo’n erge playboy meer.’ Als grootste nadeel van het feit dat Lubbers inmiddels fractievoorzitter in plaats van minister was beschouwde Ria dat hij geen chauffeur meer tot zijn beschikking had:

Dat hij zelf rijdt vind ik hopeloos. Hij reed sowieso al heel slecht, zoals heel Nederland weet. Paaltjes waren niet veilig bij hem. En daarbij ben ik diep ongelukkig als hij ‘s avonds nog voor een lezing naar Zwolle moet. Ik weet hoe moe hij dan eigenlijk al is en dan moet hij ook nog eens een keer op en neer rijden.

De paaltjes zijn een verwijzing naar een auto-incident, waarmee Lubbers als minister in opspraak was geraakt. Een terugkerend element in de antwoorden van Ria is de werklust van haar man. Hard werken, een menselijk trekje, hoorde bij het imago van Lubbers.

De openhartigheid over zijn persoonlijke leven gold in mindere mate tijdens Lubbers’ premierschap. Daarnaast valt een ontwikkeling in het gedrag van de politicus op. Als minister wilde hij nog wel eens driftig reageren en liep hij regelmatig met slaande deuren weg uit de ministerraad. De verwachtingen waren dan ook niet hooggespannen bij zijn aantreden als minister-president.¹³⁶ Bij het premierschap hoorde immers een zeker aanzien. Ook de ambtenaren op het ministerie van Algemene Zaken waren sceptisch. Zij kenden hem vooral als ruziemakende minister. Bovendien vond Hans Margés, raadsadviseur onder Lubbers, hem aanvankelijk ‘veel te technocratisch’, die het eerst nog maar moest waarmaken als politiek leidsman.¹³⁷ Het onstuimige was er volgens Lubbers zelf inmiddels wel een beetje af, zo verklaarde hij tegenover Remmers. In het kabinet-Den Uyl was hij naar eigen zeggen ‘nogal eens een kruidje-roer-me-niet’, maar dit deed niets af aan het feit dat hij veel voor elkaar gekregen had. Ook omstanders draaiden snel bij in hun beoordeling. Toen Lubbers net begonnen was als premier, merkten Tromp en Witteman, die net als bij Van Agt een boekje wijdden aan het premierschap van Lubbers, al op: ‘Verbeten drift heeft plaats gemaakt voor steriele zakelijkheid. No nonsense.’¹³⁸

¹³⁶ Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), 168.

¹³⁷ Arendo Joustra en Erik van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (Baarn 1989), 203.

¹³⁸ Jan Tromp en Paul Witteman, *De baard van Lubbers. Zin en onzin over de premier* (Weesp 1983), 24.

4.2 Geen onbesproken figuur als premier

Als minister-president verscheen Lubbers bijna dagelijks op tv of in kranten. Hij had over het algemeen een goede verstandhouding met de pers. Volgens Wagenaar liet hij van voorkeuren voor bepaalde media of personen weinig weten.¹³⁹ Zijn ‘no nonsense’ imago als premier leek daarnaast te suggereren dat er weinig ruimte mocht bestaan voor het uitdragen van een persoonlijk profiel. Uitzondering vormde een interview met *Interingenieur*, waarvan het gesprek grotendeels is opgetekend in de bundel *De mens centraal* van Han Schuringa. Schuringa volgt de premier bij hem thuis in Kralingen. Lubbers verloochende zijn afkomst uit Rotterdam niet, maar hij zette het ook niet bewust in om geografische nabijheid te profileren. In het interview komt het beeld van de familieman Lubbers naar voren, net als bij Remmers. De volgende scene uit het interview is illustratief:

Het gezin is naar hockeyen. ‘De hockeyrage van het gezin betekent dat wij zondagavond altijd simpel eten.’ zegt drs. Lubbers. ‘Wij vinden elkaar weer rond Studio Sport, een gezellig ogenblik, vooral met de jongens.’¹⁴⁰

De minister-president was een Nederlander als alle andere, die met zijn gezin naar voetbal keek, zo suggereert bovenstaand fragment. Zoals gezegd speelde hockey nog een belangrijkere rol in Lubbers’ privéleven. Exemplarisch is een cover van het blad *Hockey Sport* uit 1984, waarop de premier in sporttenu te zien is (zie afbeelding 4.1).

Ook wanneer Lubbers het niet over zichzelf had, vervulde zijn persoon een belangrijke rol in het uitstralen van nabijheid. Bij het imago van Lubbers hoorde een zekere ingetogenheid. In tegenstelling tot Van Agt kon Lubbers niet goed tegen applaus. Hij kromp dan in elkaar. Daarnaast bleef hij bescheiden in zijn uiterlijk vertoon.¹⁴¹ Lubbers reed in een oude auto en at net als Den Uyl het liefst een broodje kaas (of een krentenbol, zoals in het interview met Bibeb). Het laatste was een ‘erg Nederlands’ tafereel en past bij de clichématige veronachtzaming van lunches en diners in de Nederlandse bestuurlijke cultuur.

Maar er was meer aan de hand met Lubbers’ persoonlijke verschijning. Hij werd de ‘John Travolta van de Lage Landen’ of de

Afbeelding 4.1. Premier Lubbers in een sportieve modus. Bron: *Hockey Sport*.

¹³⁹ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 372.

¹⁴⁰ Han Schuringa, *De mens centraal. Vraaggesprekken met drs. R.F.M. Lubbers, Maarten ’t Hart, kardinaal A.L. Simonis, dr. Konrad Boehmer, Z.K.H. Prins Bernhard, dra. Anja Meulenbelt, drs. Adriaan van Dis, prof. dr. Karel van het Reve, Ischa Meijer* (Amsterdam 1984), 10-17.

¹⁴¹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 170.

‘Kennedy van Kralingen’ genoemd. De imponerende verschijning van deze *beau garçon*, zoals Tromp en Witteman hem noemen, maakte hem populair onder vrouwen, ‘en niet alleen in kringen van het dameshockey’.¹⁴² Dit lag volgens de journalisten niet bepaald aan zijn trendy wijze van kleden. De baard van Lubbers maakte daarentegen meer los. Midas Dekkers raakte er zelfs door geobsedeerd door. Volgens de bioloog was baardgroei een accentuering van mannelijke eigenschappen.¹⁴³ Tegenover Bibeb had Lubbers verklaard dat hij het liefst een andere kop zou hebben gehad, wat een verwijzing was naar zijn weelderige baardgroei.¹⁴⁴ Niettemin kan zijn ongeschoren uiterlijk opgevat worden als teken van werklust. Tijdgebrek voor het scheren droeg bij aan het beeld van de premier als hardwerkende Nederlander.

Lubbers was knap en slim tegelijk, aldus Tromp en Witteman. Zijn kennis van zaken gaf de premier aanzien. Daarnaast zou zijn beroepsachtergrond als succesvol zakenman een zekere eminentie in de hand kunnen werken. Dit hangt samen met Daloz’ notie van *social eminence*, welke ervan uitgaat dat zakelijke successen en sociale netwerken aanzien genereren. De vergelijking met Hendrik Colijn is snel gemaakt: beiden hadden een achtergrond in het bedrijfsleven en waren financieel onafhankelijk toen zij het ambt van premier uitoefenden. Dit maakte hen ongebonden als minister-president. Maar Lubbers’ zakelijke successen hadden een duidelijke schaduwzijde. Lubbers kwam er openlijk voor uit dat hij meer dan vijf miljoen gulden op de bank had staan. Rijkdom wordt niet per se als iets positiefs gezien in de Nederlandse (politieke) cultuur. Daarnaast drukte de vermenging van zijn zakelijke en politieke leven een zwaar stempel op zijn loopbaan. In mei 1986, aan het eind van Lubbers’ eerste kabinetsperiode, werd de reportage *Goude Bergen* uitgezonden op tv. Deze veertig minuten durende VPRO-reportage van de onderzoeksjournalisten Lex Runderkamp en Feike Salverda stond geheel in het teken van zakelijke affaires rond de minister-president.¹⁴⁵ Onder andere wordt een kwestie van ruim tien jaar eerder opgehaald, waarin het familiebedrijf profiteerde van een verhoging van de investeringsaftrek (het leverde het bedrijf twee miljoen gulden op), waar Lubbers zelf als minister in 1974 verantwoordelijk voor was geweest. Ondanks zijn sobere levensstijl bleef zijn afkomst uit het zakenleven een politieke handicap.

¹⁴² Tromp en Witteman, *De baard van Lubbers*, 16.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Bibeb, ‘Ik ben kwetsbaarder voor geweeklaag dan voor ijzersterke redeneringen van de machtigen’, *Vrij Nederland* (10 augustus 1974).

¹⁴⁵ *Gouden Bergen*, VPRO, 11 mei 1986, 02:00 - 46:35. Aan bod komen onder andere de affaire rond de verhoging van de investeringsaftrek, de Nederhorst-affaire en de belangenvermenging bij een staatsbezoek aan Koeweit. Alle kwesties neigen naar belangenverstengeling aangaande Lubbers’ familiebedrijf. De premier wordt in het programma om een reactie gevraagd, maar hij negeert de reportagemakers.

4.3 Lubbers' *finest hour* in de Houtrusthallen

Als rode draad door Lubbers' eerste kabinetsperiode liep de kwestie rond de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Als lid van de NAVO werd een beroep gedaan op de Nederlandse overheid om middellange afstandswapens te plaatsen. Deze Amerikaanse wens stuitte op hevig verzet vanuit de Nederlandse samenleving. De climax van deze protesten vormde het Volkspetitionnement van 27 oktober 1985, georganiseerd door het Komitee Kruisraketten Nee (KKN). Maar liefst 3.750.000 Nederlandse handtekeningen werden deze dag verzameld en aangeboden in de Haagse Houtrusthallen. Premier Lubbers kwam ze persoonlijk in ontvangst nemen. Hij moest het volk dus letterlijk onder ogen komen: er was sprake van *concrete proximity* op een hachelijk moment.

Het petitionnement begon als een feestelijke bijeenkomst, maar mondde uit in een grootschalige demonstratie. Dit alles werd live uitgezonden op tv.¹⁴⁶ De premier kwam vrijwel onopgemerkt aan bij de achteringang van de Houtrusthallen. Maar eenmaal binnen werd de bijeenkomst gekenmerkt door verstoringen. Op televisiebeelden is te zien hoe Lubbers zowel bij binnenkomst als bij vertrek verbaal wordt bejegend door actievoerders. De eerste woorden van zijn redevoering worden meteen gefrustreerd door het orkest De Fanfare van de Eeuwigdurende Bijstand, een gezelschap dat in de jaren tachtig in het leven was geroepen om politieke demonstraties van muzikale begeleiding te voorzien. De premier weigert het voorstel van de organisatie af om zijn speech voort te zetten in een kleine perszaal, afgezonderd van de meute. Terwijl hij doorgaat met spreken, keert het merendeel van de zaal Lubbers de rug toe, een fysiek weinig bedreigende maar onbeleefde actie.

Lubbers toont zich begripvol ten aanzien van de demonstranten. Hij wenst zich gelukkig met zoveel handtekeningen. Daarbij slaat hij een verzoenende toon aan. Hij roept op tot een samenleving 'waarin wij elkaar serieus nemen'. Lubbers laat zich niet van zijn stuk brengen door het aanzicht van al die ruggen. Volgens Tijn Rood bleek uit zijn woorden het vermogen om te impliceren dat hij van grote hoogte tot menselijke proporties was neergedaald.¹⁴⁷ Lubbers was onder de mensen gekomen. Het Volkspetitionnement was een treffend voorbeeld van een profilering van nabijheid aan de hand van fysieke aanwezigheid (*concrete proximity*). Daarnaast beklijft het beeld van de eenling tegen de massa; met zijn allen tegen één is gemeen. Lubbers heeft er uiteindelijk de pot mee gewonnen. Journalisten kozen eerder partij voor de arme Lubbers dan voor de activisten die de premier de rug toekeerden.

¹⁴⁶ Slotmanifestatie Volkspetitionnement, NOS, 26 oktober 1985, 14:03:55 - 15:25:54.

¹⁴⁷ Tijn Rood, 'Het Houtrusthallen-effect', in: idem ed., *Het succes van Lubbers*, 39.

4.4 In het ivoren Torentje?

‘Bewonderd, gerespecteerd maar onherkenbaar.’¹⁴⁸ Zo vat Blits de waardering voor de politicus Lubbers samen. De premier werd geprezen om zijn deskundigheid en het vermogen die kennis ten volle te benutten. Lubbers werd gezien als de competente leider. De zakelijkheid waarmee hij politieke kwesties aanvloog had wel tot gevolg dat sommigen zich moeilijk met hem konden identificeren. Volgens de commentaren van journalisten was Lubbers te veel manager om tot ‘nationale figuur’ uit te groeien. Een politicus zou ook ‘symbool’ moeten zijn en dat was Lubbers te weinig, vond bijvoorbeeld journalist Ton Planken. Lubbers bracht volgens hem ‘nooit eens een vonk in de natie teweeg’.¹⁴⁹

Hier komt duidelijk het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid naar voren. Lubbers genoot veel aanzien door zijn deskundigheid, maar zijn imago als expert verzwakte tegelijkertijd zijn herkenbaarheid als persoon. Dries van Agt zegt hierover: ‘Liefde uit het electoraat is Lubbers niet ten deel gevallen, hij werd – terecht – bewonderd. Ik werd niet bewonderd, maar wel liefgehad. Bewondering en genegenheid, dat zijn twee verschillende dingen.’¹⁵⁰ Te Velde beaamt dat Lubbers vooral ontzag opwekte, waarmee Lubbers zich volgens de historicus in een traditie van veelal afstandelijke in plaats van meeslepende premiers plaatste.¹⁵¹ Dit is maar ten dele waar. Lubbers bewaarde inderdaad meer afstand dan zijn voorgangers Den Uyl en Van Agt, die toegankelijkheid hoger in het vaandel hadden staan. Maar de persoon Lubbers maakte wel degelijk iets los bij de mensen, zij het door zijn persoonlijke verschijning, zijn rol als familieman in het gezin-Lubbers of (weliswaar negatiever) zijn achtergrond in het bedrijfsleven.

De relatieve distantie die Lubbers bewaarde hield sterk verband met de transformatie die het ambt van minister-president onder zijn hoede onderging. In plaats van een intern gerichte, coördinerende functie zoals bij De Jong nog het geval was, was het premierschap onder Lubbers veel meer een externe, publieke functie geworden.¹⁵² In die lijn lag ook de Grondwetswijziging van 1983, waarmee de minister-president voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis een constitutionele vermelding kreeg. Het ambt als zodanig werd prominenter en

¹⁴⁸ Arnold Blits, ‘The Great Lubricator’, in: *Het succes van Lubbers*, 20.

¹⁴⁹ Ton Planken, ‘De ideale Ruud Lubbers bestaat nog niet’, in: *Het succes van Lubbers*, 85-87.

¹⁵⁰ Interview Van Agt.

¹⁵¹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 172.

¹⁵² Ibidem, 163.

stond volop in de belangstelling. De ‘praktische gids voor het premierschap’ van parlementaire journalisten en Lubbers-kenners Arendo Joustra en Erik van Venetië getuigt hiervan.¹⁵³

Als verklaring voor de versteviging van zijn plaats in het Torentje wijzen diezelfde Joustra en Van Venetië op een ingewikkelder wordende samenleving en politiek (wat meer coördinatie vergde), Lubbers’ optreden in de media en zijn dubbelrol als regeringsleider in de Europese Raad.¹⁵⁴ Te Velde voegt hier aan toe dat de aanpak van Lubbers zelf bijdroeg aan de gevestigde aandacht op het ambt, daar hij een actieve en centrale rol innam in de regering en niet zozeer als partijman naar voren kwam.¹⁵⁵ Zijn zoektocht naar synthese en compromis week af van de partijgebonden stijl van Den Uyl. De premier gaf de indruk het liefst bij geen enkele partij te horen. Lubbers stond bekend om zijn Torentjesoverleg, waarin de geschillen tussen de fracties uit zijn eerste kabinet (CDA en VVD) werden gladgestreken. Lubbers was een typische centrum-politicus, die de verschillende politieke geluiden in zijn coalitie ontsteeg. Daarbij merkt Blits op dat Lubbers ‘een bijna calvinistische ingetogenheid’ aan de dag legde, wat zijn sterke persoonlijke invloed verteerbaar maakte voor andere politici.¹⁵⁶

Bij Lubbers’ pragmatisme paste ook zijn ‘lubberiaanse’ taalgebruik. Hiermee wordt niet per se op een bovenmatige eloquentie gedoeld. Volgens Blits is deze politieke retoriek het best te omschrijven als verbale spaghetti: uiterst verward, zwaar op de maag en slaapverwekkend.¹⁵⁷ ‘Defensief cricket’ noemde Lubbers het zelf achteraf: ‘Bij cricket is het cruciaal dat de bal niet afgevangen wordt. In de politiek gaat het erom dat je zo ouwehoert dat je geen kleur hoeft te bekennen als dat niet het grote belang dient.’¹⁵⁸ Lubbers zette zijn taalgebruik in om zoveel mogelijk de kool en de geit te sparen, opdat hij boven de partijen bleef staan.

Lubbers’ monisme had belangrijke gevolgen voor de omgang met de pers. Volgens Wagenaar luidde de politieke cultuur onder zijn premierschap een fase van relatieve beslotenheid in.¹⁵⁹ De afzonderlijke bewindsvoerders ventileerden hun meningen minder snel in de media in vergelijking met de gepolariseerde jaren zeventig. Journalisten waren hierdoor genoodzaakt meer gebruik te maken van ‘off-the-record’ informatie. Aan de andere kant nam Lubbers als hoofd van de regeringsploeg alle tijd voor de wekelijkse persconferentie. Hij

¹⁵³ Arendo Joustra en Erik van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Den Haag 1993).

¹⁵⁴ Ibidem, 14-15.

¹⁵⁵ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 173.

¹⁵⁶ Blits, ‘The Great Lubricator’, 12.

¹⁵⁷ Arnold Blits, ‘Van de wieg tot het Catshuis’, in: *Het succes van Lubbers*, 68.

¹⁵⁸ Lubbers, *Persoonlijke herinneringen*, 156.

¹⁵⁹ Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 434.

beschouwde dit vooral als politiek instrument en gebruikte het om zijn eigen politieke stellingname naar buiten te brengen.¹⁶⁰

Regeerde Lubbers als premier vanuit een ivoren toren? Het feit dat Lubbers stevig in het zadel van het premierschap zat, had een ambivalente uitwerking op zijn publieke aantrekkingskracht. Volgens Te Velde had Lubbers iets eenzaam en had hij moeite om met de wereld buiten Den Haag in contact te komen.¹⁶¹ Zijn optreden in de Houtrusthallen vormde in dat opzicht een belangrijk uitzondering. Al in januari 1980 verklaarde hij tegenover *Vrij Nederland* over deze distantie: ‘Een politiek leider hoort niet te midden van de kudde te gaan staan en zich met applaus te laten omringen, maar moet voor de kudde uitgaan en de mensen mee op sleeptouw nemen.’¹⁶² Niet alleen ging er impliciete kritiek op de toenmalige premier Van Agt schuil achter deze uitspraak. Het zegt ook iets over de manier waarop Lubbers later zelf als minister-president antwoordde aan het spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid. De gecreëerde afstand van een premier op de Olympus – ofwel de Haagse equivalent in de vorm van het Torentje – werkte iets mystieks in de hand, het moest bijdragen aan het beeld van een politiek leider die zich liet voorstaan op de daden die hij verrichtte. De Politicoloog Hans Daalder sprak in die context van een nieuw soort ‘technocratische flinkheid’ van de regering onder Lubbers.¹⁶³ De Rotterdammer was meer een doener dan dat hij toegankelijk wilde zijn. Bij Van Agt was eerder het tegenovergestelde het geval.

Lubbers was met zijn ‘no nonsense’ stijl de personificatie van de verzakelijking van de politiek. Margés, zijn beleidsadviseur op Algemene Zaken, verklaart dat dit ministerie deze stijl verder aanstookte.¹⁶⁴ Algemene Zaken was het kleinste van alle ministeries, maar zat het dichtst op het politieke vuur. Van de circa 350 ambtenaren (waarvan de helft van de Rijksvoorlichtingsdienst) verzamelde Lubbers een select team van vaste beleidsadviseurs om hem heen. Deze topambtenaren, die bekend stonden als de ‘Lubbersboys’, hadden er belang bij het persoonlijke profiel van de premier zoveel mogelijk te verzwakken, om fricties te voorkomen. Dit bevorderde misschien zijn stabiele positie als premier, maar het verzwakte wel zijn herkenbaarheid als persoon.

Tegelijkertijd werd door zijn eigen CDA aan de premier getrokken. De partij erkende de electorale meerwaarde die Lubbers als minister-president bezat. Om deze reden was Lubbers

¹⁶⁰ Ibidem, 430.

¹⁶¹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 243.

¹⁶² *Vrij Nederland*, januari 1980. Geciteerd in: Blits, ‘The Great Lubricator’, 16.

¹⁶³ Hans Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995), 98-99. In dit boek zijn meerdere redevoeringen van Daalder gebundeld; deze uitspraak kwam uit een rede van 1984.

¹⁶⁴ Joustra en Van Venetië, *Manager in de politiek*, 206.

volgens de jurist Peter Rehwinkel, die zijn dissertatie over de ontwikkeling van het minister-presidentschap schreef, de eerste premier bij wie de ‘permanente campagnestructuur’ werd geïntroduceerd.¹⁶⁵ De minister-president nam zelf tevens zitting in het campagneoverleg. Hij diende ook buiten verkiezingstijd regelmatig bij manifestaties van het CDA te verschijnen. In de personalistische campagne rond Lubbers werd op zijn politieke en bestuurlijke daden als premier gewezen. In die gedachte werd bij de verkiezingen van 1986 gekozen voor de slogan ‘Laat Lubbers z’n karwei afmaken’. Het bleek een grote electorale troef, daar het CDA negen zetels won en op een totaal van 54 uitkwam. Als personificatie van het premiersambt bleek Lubbers een brede aantrekkingskracht te hebben.

¹⁶⁵ Peter Rehwinkel, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991), 145.

Conclusie

In Nederland kwam vanaf de jaren zestig de persoonlijke band tussen politici en kiezers steeds meer centraal te staan. Politici maakten in tijden van ontzuiling gebruik van de media om de beeldvorming rond hun persoon te bepalen. Door het vervagen van de partijbinding werd identificatie met de persoon achter de politicus steeds belangrijker. Tegelijkertijd trachtten politieke leiders aanzien te verwerven ter legitimatie van hun macht. In deze bijdrage stond de vraag centraal hoe drie Nederlandse premiers uiting hebben gegeven aan het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid in hun presentatie via de media.

Piet de Jong, Dries van Agt en Ruud Lubbers waren allen premier in een toeschouwersdemocratie. In dat opzicht stonden zij in contrast met de partijpoliticus Drees. Als herkenbaar lid van de sociaaldemocratische gemeenschap leende zijn persoon zich nog uitstekend voor horizontale identificatie door een vaste achterban. De partijpoliticus Den Uyl kwam als premier nog het dichtst in de buurt bij deze horizontale identificatie. Maar over het algemeen waren politieke leiders in een toeschouwersdemocratie aangewezen op nieuwe manieren om nabijheid te profileren, opdat de zwevende kiezer zich met hen konden identificeren. De Jong had zich nooit met partijzaken bemoeid, Van Agt manoeuvreerde zoveel mogelijk buiten de partij om en Lubbers plaatste zich als premier boven zijn partij.

Op een ander vlak is er juist continuïteit waarneembaar ten opzichte van het leiderschap van Drees. Dit betrof de Hollandse eenvoud waarmee politieke leiders naar buiten traden. Dit is vooral zichtbaar bij De Jong en Lubbers. De Bourgondiër Van Agt vormde een uitzondering op de Nederlandse regel. Bij zijn levensstijl hoorden luxere diners dan een simpel broodje kaas. Op andere punten toonde Van Agt zich juist een 'gewoon' mens als alle andere, zoals door zijn relativiseringsvermogen en de getoonde onzekerheid. Al met al blonken de politieke leiders uit in gewooneheid. Deze typisch Nederlandse leiderschapscultuur vormt een belangrijke toevoeging bij de theorie over machtslegitimatie van de Fransman Daloz. Evengoed kan aan de hand van de casussen van deze drie premiers gesteld worden dat verscheidene dimensies van *eminence* bij Daloz, zoals sociaal milieu, ceremonieel vertoon en entourage, nauwelijks een rol spelen in de personalisering van de Nederlandse politiek.

Ingetogenheid als privépersoon werkte nabijheid in de hand. Teruggrijpend op het analytisch raamwerk uit het eerste hoofdstuk, welke is weergegeven in figuur 1.2, vormde ook vrijetijdsbesteding een belangrijk aspect van het persoonlijke leven om de persoon achter de politicus naar voren te brengen. Bovendien speelde het gezinsleven hierin een belangrijke rol.

Door de premiersvrouwen in het narratief te betrekken (Eugenie van Agt weliswaar minder dominant dan Ria Lubbers), werd de menselijke kant van de politicus zijnde familieman benadrukt. Wat de persoonlijke eigenschappen van deze politici betreft, valt met name bij De Jong en Van Agt hun relativiseringsvermogen op. Deze eigenschap wordt vaak toegeschreven aan de katholieke signatuur van politici. Lubbers' ambities omtrent het premierschap braken met deze katholiek-relativerende traditie. Geografische afkomst als profilering van nabijheid tenslotte werd nauwelijks ingezet door De Jong (niet verwonderlijk, gezien hij een groot deel van zijn leven op zee had doorgebracht) en Lubbers; daarentegen wel door Van Agt, temeer om zijn on-Hollandse profiel te versterken.

Politici benadrukken dat zij mensen zijn zoals alle andere. Dit neemt niet weg dat zij verheven elementen trachten te integreren in hun imago. Bij de drie bestudeerde premiers speelde hun beroepsachtergrond een belangrijke rol. Dit is het best waarneembaar bij De Jong. Door zijn achtergrond als onderzeebootcommandant werden hem tal van eigenschappen toegedicht, waarmee de politicus De Jong de personificatie werd van een voorbeeldig leven. Van Agt betrad als intellectueel het politieke toneel. Zijn onderscheidende taalgebruik bleef de kiezer herinneren aan zijn juristenachtergrond. Lubbers had veel zakelijke successen gekend eer hij in de Haagse politiek terecht kwam. Zoals aangetoond in het hoofdstuk over de Rotterdammer, had dit ook een duidelijke schaduwzijde, typisch voor de Nederlandse perceptie van hoogstaande figuren.

Voor politici is het de kunst in hun presentatie de juiste balans te vinden tussen nabijheid en verhevenheid. De manier om hier uiting aan te geven is tijdgebonden. Deze historische component wordt over het hoofd gezien in de theorie van Daloz. *Social proximity* ofwel horizontale identificatie als dimensie van nabijheid verdween bijvoorbeeld steeds meer naar de achtergrond door de ontzuiling in Nederland. Daarnaast brengt iedere politicus zijn eigen accenten aan, mede ingegeven door de tijd waarin hij actief is. De politieke cultuur in de tijd van De Jong werd nog gekenmerkt door een zekere distantie, daar hij zich op het grensvlak met de zakelijkheid van de verzuilde politiek bevond. Nabijheid is altijd een relatief begrip geweest in de Nederlandse politiek. Naar de ideaaltypen van Rosanvallon kan gesteld worden dat Van Agt zich meer als de 'kameraad' profileerde, terwijl Lubbers te boek wilde staan als 'expert'.

Personalisering van de politiek ging vanaf de jaren zestig gepaard met veranderingen in het medialandschap. De Jong, Van Agt en Lubbers hadden een verschillende omgang met de pers. De Jong markeerde een overgang naar meer openheid. Van Agt ontweek de schrijvende pers waar mogelijk en had een voorkeur voor het medium televisie. Lubbers kon goed overweg met de meeste journalisten en probeerde zijn politieke stempel sterk te drukken. Wat betreft de

ontwikkelingen in het perslandschap was er geen sprake van een lineaire onvermijdelijkheid van een *partisan logic*, via een *public interest logic*, naar een *media logic*, een beeld waar Brants en Van Praag ook tegen ageren. Geëngageerde journalisten liepen al rond in Den Haag tijdens het premierschap van De Jong en zouden er ook blijven onder Lubbers. De nadruk op (rivaliteit tussen) politieke leiders, kenmerkend voor de zogenaamde medialogica, is een algemeen historisch verschijnsel. Eerder kan gesproken worden van een osmose tussen politiek en media, waarbij ontwikkelingen in de politiek en ontwikkelingen in de politieke berichtgeving nauw bij elkaar aansloten. De Jong kon niet om een steeds mondiger wordende pers heen, wat bijvoorbeeld resulteerde in een open, persoonlijk interview met Bibeb. De polarisatie van de politiek in de jaren zeventig ging gepaard met een tweespalt binnen het medialandschap. De linkse, progressieve media bereikten een andere wereld dan de rechtse, commerciële *Telegraaf*. Het monisme onder Lubbers ging tenslotte gepaard met een relatieve beslotenheid in relatie tot de pers.

In deze bijdrage lag de nadruk op het premierschap van de drie politici. Deze functie heeft een evident andere uitwerking op het onderzochte spanningsveld van nabijheid versus verhevenheid dan in de rol als lijsttrekker in de aanloop naar verkiezingen. Dit onderscheid blijft achterwege bij Daloz, maar is van onmiskenbaar belang bij onderzoek naar politieke representatie en machtslegitimatie. Een politicus in de functie van minister-president daalt logischerwijs minder vaak af van de Olympus dan als lijsttrekker. Dit vormt in relatieve zin een beperking voor de *concrete proximity* van politici. Van Agt was van de drie premiers nog het meest in het land te vinden, maar zelfs hij realiseerde zich naarmate zijn premierschap vorderde dat dit niet altijd wenselijk was. Als premier hadden ze alle drie vergeleken met het begin van hun politieke carrière iets gereserveerds. Hier staat weer tegenover dat het premierschap *an sich* iets intrinsieks verheven heeft. Gezag was lonend, blijkbaar ook nog na de culturele revolutie van de jaren zestig. De electorale troef van het minister-presidentschap werd door de KVP nog miskend na vier jaar De Jong. Na het eerste kabinet-Van Agt was men zich hier meer bewust van. En de electorale winst die personalistische campagne rond premier Lubbers (die z'n karwei graag af wilde maken) opleverde, bevestigde deze meerwaarde eens te meer.

De les van dit alles is dat bij toekomstige theorievorming rond en onderzoek naar het spanningsveld tussen nabijheid en verhevenheid niet alleen de tijdsgeest en de plaatsgebonden politieke cultuur waarin politici opereren in ogenschouw moet worden genomen, maar ook de specifieke functie die politici bekleden.

Geraadpleegde bronnen

Interview

Mr. A.A.M. van Agt. Nijmegen, 14 december 2018.

Geraadpleegde archieven

Interviews en portretten in kranten en tijdschriften

Gezocht is naar interviews en portretten in kranten en tijdschriften, betreffende de periode van het kabinet-De Jong, de drie kabinetten-Van Agt en het eerste kabinet-Lubbers alsook de aanloop er naartoe (1963-1986). Deze archieven zijn beschikbaar via de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag en via www.delpher.nl:

- Extra (1975)
- Haagse Post (1967; 1968; 1975)
- Hockeysport (1985)
- Nieuwe Revu (1971)
- De Telegraaf (1964; 1967; 1969)
- Vrij Nederland (1968; 1974; 1980)

Televisieoptredens

Gezocht is naar tv-programma's, waarin de persoon achter de politicus centraal staat, binnen hetzelfde tijdsbestek als hierboven beschreven (1963-1986). Dit archief is beschikbaar via Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum:

- Achter het Nieuws (1970)
- Akuta (1981)
- Gouden Bergen (1986)
- Hier en Nu (1970; 1977)
- Hallo '71 (1971)
- Kiezersgunst... Reclamekunst? (1980)
- MIES (1982)
- Remmers Ontmoet (1979; 1982)
- Slotmanifestatie Volkspetitionnement (1985)
- Sportman, Sportvrouw en Sportploeg van het Jaar (1980)
- Televizier Magazine (1980)
- Voor de Vuist Weg (1978)

Literatuur

- Aelst, Peter van, Tamir Sheafer en James Stanyer, 'The personalization of mediated political communication. A review of concepts, operationalizations and key findings', *Journalism* 13:2 (2011) 203-220.
- Aerts, Remieg, *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie* (Amsterdam 2009).
- Aerts, Remieg, 'Persoonlijkheid in de politiek', in: idem, Janny de Jong en Henk te Velde eds., *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 173-188.
- Ammerlaan, Robbert, *Afscheid van Ruud Lubbers* (Baarn 1994).
- Berge, Dieudonné, *Sapristi! Van Agt. Opmerkelijke, komische en bizarre uitspraken van een regeringsleider* (Amsterdam 1981).
- Bleich, Anet, *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008).
- Braet, Antoine, *Retorische kritiek. Overtuigingskracht van Cicero tot Balkenende* (Den Haag 2007).
- Brants, Kees en Philip van Praag, 'Beyond media logic', *Journalism Studies* 18:4 (2017) 395-408.
- Broek, Ilja van den, 'Engagement als deugd. Politieke journalistiek tijdens het kabinet-Den Uyl', in: Jo Bardoel e.a. eds., *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 68-82.
- Broek, Ilja van den. *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Brouwer, Jan Willem en Ine Megens, *Joseph Luns. Ter herinnering 1911-2002* (Amsterdam 2012).
- Brouwer, Jan Willem en Johan van Merriënboer, *P.J.S. de Jong. Een biografie. Van buitengaats naar Binnenhof* (Amsterdam 2011).
- Coleman, Stephen, 'Representation and mediated politics. Representing representation in an age of irony', in: Kees Brants en Karin Voltmer eds., *Political communication in postmodern democracy. Challenging the primacy of politics* (Basingstoke en New York 2011) 39-56.
- Daalder, Hans, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).
- Daloz, Jean-Pascal, 'How political representatives earn legitimacy. A symbolic approach', *International Social Science Journal* 60 (2010) 285-296.
- Drimmelen, Wim van e.a. eds., *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken* (Den Haag 1987).
- Elchardus, Mark, *De dramademocratie* (3^e druk; Tiel 2004).
- Francis, Martin, 'Tears, tantrums, and bared teeth. The emotional economy of three conservative prime ministers, 1951-1963', *Journal of British Studies* 41:3 (2002) 354-387.

- Holsteyn, Joop van en Rudy Andeweg, 'Niemand is groter dan de partij. Over de personalisering van de Nederlandse electorale politiek', in: Gerrit Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2006* (Groningen 2008) 105-134.
- Huis, Frits en René Steenhorst, *Bij monde van Willem Drees. Levensschets van een groot Nederlander* (Utrecht 1985).
- Joustra, Arendo en Erik van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap* (Den Haag 1993).
- Joustra, Arendo en Erik van Venetië. *Ruud Lubbers. Manager in de politiek* (Baarn 1989).
- Kaal, Harm, 'Popular politicians. The interaction between politics and popular culture in the Netherlands, 1950s-1980s', *Cultural and Social History* (2018) 1-22.
- Kersten, Albert, *Luns. Een politieke biografie* (Amsterdam 2010).
- Kleinnijenhuis, Jan, Anita van Hoof, Wouter van Atteveldt en Annemarie Sophie Walter, 'Gevaren van medialogica voor de democratie', in: Remieg Aerts en Peter de Goede eds., *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal* (Amsterdam 2013) 67-88.
- Kleinnijenhuis, Jan, Dirk Oegema en Janet Takens, 'Personalisering in de politiek', in: Gerrit Voerman ed., *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2007* (Groningen 2009) 101-127.
- Langer, Ana Ines, 'A historical exploration of the personalisation of politics in print media. The British prime ministers 1945-1999', *Parliamentary Affairs* 60:3 (2007) 371-387.
- Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8^e druk; Haarlem 1990).
- Lubbers, Ruud, *Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam 2018).
- Manin, Bernard, *The principles of representative government* (New York, NY 2002).
- Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma en Peter van Griensven, *Van Agt biografie. Tour de force* (Amsterdam 2008).
- Pels, Dick, 'Aesthetic representation and political style. Re-balancing identity and difference in media democracy', in: John Corner en idem eds., *Media and the restyling of politics. Consumerism, celebrity and cynicism* (Londen 2003).
- Rehwinkel, Peter, *De minsister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* (Zwolle 1991).
- Rood, Niels ed., *Het succes van Lubbers. Hoe word ik minister-president?* (Amsterdam 1989).
- Rosanvallon, Pierre, *Democratic legitimacy. Impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton 2011).
- Santen, Rosa van, *Popularization and personalization. A historical and cultural analysis of 50 years of Dutch political television journalism* (Amsterdam 2012).
- Santen, Rosa van en Liesbet van Zoonen, 'Stand van de wetenschap. Popularisering en personalisering in politieke communicatie', *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap* 37:2 (2009) 155-176.

- Scholten, Wilfred, *Mooie Barend. Biografie van B.W. Biesheuvel, 1920-2001* (Amsterdam 2012).
- Schuringa, Han, *De mens centraal. Vraaggesprekken met drs. R.F.M. Lubbers, Maarten 't Hart, kardinaal A.L. Simonis, dr. Konrad Boehmer, Z.K.H. Prins Bernhard, dra. Anja Meulenbelt, drs. Adriaan van Dis, prof. dr. Karel van het Reve, Ischa Meijer* (Amsterdam 1984).
- Smaele, Henk de en Jo Tollebeek, 'Politieke representatie. De geschiedenis van een begrip', in: idem eds., *Politieke representatie* (Leuven 2002) 9-31.
- Strömback, Jesper, 'Four phases of mediatization. An analysis of the mediatization of politics', *The International Journal of Press/Politics* 13:3 (2008) 228-246.
- Toonen, Sjaak, *Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers 1963-1986* (Amsterdam 1992).
- Tromp, Jan en Paul Witteman, *De baard van Lubbers. Zin en onzin over de premier* (Weesp 1983).
- Tromp, Jan en Paul Witteman, *Voor de duvel niet bang. Mr Dries van Agt van weerzin tot wellust* (Haarlem 1981).
- Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).
- Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).
- Velde, Henk te, 'Van Thorbecke tot Den Uyl. Distantie en nabijheid in de Nederlandse politieke traditie', in: Dick Pels en idem eds., *Politieke stijl. Over presentatie en optreden in de politiek* (Amsterdam 2000) 151-173.
- Velde, Henk te, 'Authenticiteit en politiek', *Krisis* 76:3 (1999) 35-45.
- Velde, Henk te, 'Haast in de politiek. De stijl van Den Uyl en de opkomst van Van Agt', in: Jan Ramakers, Gerrit Voerman en Rutger Zwart eds., *Illusies van Den Uyl. De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998) 8-24.
- Wagenaar, Marja, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (Den Haag 1997).
- Wijfjes, Huub, 'Mediatization of politics in history', in: idem en Gerrit Voerman eds., *Mediatization of politics in history* (Leuven 2009) ix-xxii.
- Wijfjes, Huub, 'Vorm of vent? Mediatisering in de politieke geschiedenis', in: Gerrit Voerman en Dirk-Jan Wolfram eds., *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 32-38.
- Wijfjes, Huub, 'Haagse kringen, Haagse vormen', in: Jo Bardoel e.a. eds., *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002) 18-35.
- Wolf, Mariëtte, *Het geheim van De Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009).
- Zoonen, Liesbet van, *Entertaining the citizen. When popular culture and politics converge* (Lanham, MD 2005).

Illustraties

- Pagina 23 Afbeelding 2.1. Portret van aanstaand premier De Jong. Op de foto is De Jong met een bolhoed in zijn hand te zien. Bron: 'Tussen Koets- en Catshuis', De Telegraaf (24 maart 1967).
- Pagina 32 Afbeelding 3.1. Links poseert de intellectueel Van Agt met pijp in de mond, rechts is de familieman Van Agt te zien. Beide afbeeldingen zijn afkomstig uit hetzelfde artikel. Bron: 'De nieuwe ministers'. *Nieuwe Revu* (29 maart 1975).
- Pagina 34 Afbeelding 3.2. Premier Van Agt poseert op de fiets. Bron: Ed van Opzeeland, 'IJzeren Dries, ploegleider met moraal', *Extra* (22 september 1978).
- Pagina 45 Afbeelding 4.1. Premier Lubbers in sporttenue en met de hockeystick in de hand. Bron: cover *Hockey Sport* (20 april 1984).

